

सर्वेऽप्यबहिर्तेन मनसा शोधनं कुर्वता मया मार्जिता एव । एवमपि
कचिदवशिष्टं दोषं विद्वांसो यदि पश्येयुस्तदा परिशोध्य पाठयेयुरिति
विज्ञापयति—

वाक्रेइत्युपाह्वो गङ्गाधरभट्टसुतो
महादेवशर्मा.

जस्साः कण्ठाभरणटीकाया लिखितमेकं पुस्तकं डॉ० रामजी
घोंडजी खानवलकरैः स्वसंप्रदानमुद्रणाय स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं प्रीत्या
दत्तमिति तेषामुपकृतिमभीक्ष्णं स्मरामः—

निर्णयसागराधिपः.

लिखितपुस्तकस्य लेखकनामादि.

संवत् १८८७ आषाढशुद्धद्वादशी वार शुक्रवारे लिखितं देवीदभाळ काएय
शाकीनकरवरी तालुकै चीतरपुर दुरगाजीके दखीन आचा कोस ।

मुद्रणाय लिखतः संज्ञादि.

जडयेइत्युपनामकरघुनाचारमजहरिरितिख्यातः ॥

तेन विदा लिखितमिदं महाप्रयासेन पुस्तकं शुद्धम् ॥

विषयः	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
मनोगुणाः	१८	निर्विकल्पकज्ञानस्यातीन्द्र-	
पृथिवीनिरूपणम्	१९	यत्नम्	३१
जलनिरूपणम्	२०	प्रत्यक्षमात्रे करणं तद्व्यापार-	
क्षेत्रीनिरूपणम्	२१	लुब्धिमार्गश्च	३२
वायुनिरूपणम्	२२	पद्विधसंनिकर्षोदाहरणानि ...	३३
आकाशनिरूपणम्	२३	योग्यानुपलब्धिचरभावप्रत्यक्षे	
कालनिरूपणम्	२४	सहकारिणी	३४
कालोपाधयः	२५	समवायप्रदे सन्निकर्षः	३५
दिङ्गिरूपणम्	२६	अलौकिकसंनिकर्षत्रैविध्यम् ...	३६
दिगुपाधयः	२७	सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिः ...	३७
आत्मनिरूपणम्	२८	ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिः	३८
शरीरात्मवादनिरासः	२९	योगिप्रत्यक्षे योगजधर्मः	
द्वन्द्वियात्मवादनिरासः	३०	प्रत्यासत्तिः	३९
मनोभारमवादनिरासः	३१	अनुमानलक्षणम्	४०
आत्मनः प्रत्यक्षे प्रयोजकम् ...	३२	ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमितिकर-	
आत्मनो मनोमात्रप्राप्त्यत्वम्	३३	णत्वदूषणम्	४१
सुद्धिद्वैविध्यम्	३४	परामर्शलक्षणम्	४२
अनुभवस्य चतुर्विधत्वम्	३५	पूर्वपक्षव्याप्तिः	४३
प्रत्यक्षस्य पद्विधत्वम्	३६	सिद्धान्तव्याप्तिः	४४
प्राणेन्द्रियस्य विषयः	३७	पक्षता	४५
रसनेन्द्रियस्य विषयः	३८	टीकायामवयवलक्षणानि ...	४६
श्रोत्रस्य विषयः	३९	हेत्वाभासविभागः	४७
चक्षुरिन्द्रियविषयाः	४०	सव्यभिचारविभागः	४८
चाक्षुषज्ञाने सहकारिणौ	४१	साधारणलक्षणम्	४९
स्वमिन्द्रियविषयाः	४२	असाधारणलक्षणम्	५०
बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षकारणम्	४३	अनुपसंहारिलक्षणम्	५१
ज्ञानसामान्ये कारणम्	४४	विरुद्धलक्षणम्	५२
मनसो विषयाः	४५	असिद्धिविभागः	५३

विषयः	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
आश्रयासिद्धिलक्षणम्	४२	अममवायिहेतुगुणाः	५१
स्वरूपासिद्धिलक्ष०	४३	निसिद्धगुणाः	५१
व्याप्यवासिद्धिल०	४३	उभयविवर्तगुणाः	५१
सम्प्रतिपक्षल०	४३	अव्याप्यवृत्तयो गुणाः	५१
वाचलक्षणम्	४३	रूपनिरूपणम्	५२
उपमाननिरूपणम्	४४	रसनिरूपणम्	५३
शब्दबोधे करणादि	४४	गन्धनिरूपणम्	५३
टी० शक्तिप्राहकाणि	४५	संज्ञनिरूप०	५३
लक्षणा	४५	रूपादिचतुष्टय पाकजापाकजादे	५३
शब्दबोधे सहकारीणि	४५	पाके मतद्वयम्	५४
भासत्तिलक्षणम्	४६	संख्यानिरूपणम्	५५
योग्यताल०	४६	द्वित्वरदीनारम्भेकाश्रयत्वम्	५५
आकाङ्क्षालक्षणम्	४६	॥ ॥ अपेक्षातुद्विनासाधाराः	५५
तात्पर्यलक्षणम्	४७	अपेक्षातुद्विलक्षणम्	५५
मनोनिरूपणम्	४७	परिमाणनिरूप०	५५
शुननिरूपणम्	४८	परिमाणोत्पत्तित्रैविध्यम्	५६
मूर्तगुणाः	४८	संख्याजन्यस्योदाह०	५६
अमूर्तगुणाः	४८	परिमाणजन्यस्योदाह०	५६
मूर्तामूर्तगुणाः	४८	प्रचयपदार्थसंज्ञजन्यस्योदाहरणं च	५६
अनेकाश्रितगुणाः	४९	परिमाणनाशसामग्रीपृथक्त्वनि०	५६
पदैकवृत्तिगुणाः	४९	पृथक्त्वस्यान्योन्याभावे	५६
विशेषगुणाः	४९	तो वैलक्षण्यम्	५७
सामान्यगुणाः	४९	संयोगनिरूपणम्	५७
द्वीन्द्रियप्राप्ता गुणाः	५०	तस्य त्रैविध्यम्	५७
पादैकेन्द्रियप्राप्ता शु०	५०	त्रिविधस्य तत्त्वोदाह०	५७
अकारणगुणोत्पत्त्या शु०	५०	कर्मजसंयोगविभागः	५८
कारणगुणोद्भवा गुणाः	५०	विभागत्रैविध्यम्	५८
कर्मजा गुणाः	५०	विभागजविभागास्य द्वैविध्यम्	५८

विषयः	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
परत्वापरत्वनिरूप०...	५९	शब्दोपमानयोः पृथक्प्रामा०	
प्रमाऽप्रमात्वेन ज्ञानद्वैविध्यम्	६०	पथम्	६६
अप्रमाया लक्षणं विभागश्च...	"	प्रासङ्गिकद्वैविध्यम्	"
विषययोदाहरणम्	"	व्यतिरेकव्याप्ति लक्षणम्	"
संशयोदाहरणम्	"	अर्थापत्तेरतिरिक्तप्रमाणत्व-	
निश्चयलक्षणम्	६१	निरासः	६७
संशयलक्षणम्	"	सुखनिरूपणम्	"
संशयकारणम्	"	दुःखनिरूपणम्	"
प्रमाप्रमथोः कारणम्	"	इच्छानिरूपणम्	"
योयोदाहरणम्	"	चिकीर्षानिरूपणम्	६८
प्रत्यक्षे गुणः	"	द्वेषनिरूपणम्	६९
अनुमितौ गुणः	६२	प्रयत्नप्रविध्यम्	"
उपमितौ गुणः	"	प्रवृत्तिकारणम्	"
शाब्दबोधे गुणः	"	निवृत्तिकारणम्	७०
प्रमालक्षणे	"	जीवनयोनियसः	"
निर्विकल्पकलक्षणम्...	"	गुरुत्वनिरूपणम्	"
प्रामाण्यस्य स्वतो प्राप्ताद्यम्	६३	द्रव्यनिरूपणम्	"
व्याप्तिग्रहदेतुः	"	स्नेहनिरूपणम्	७१
तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्त-		संस्कारविभागः	"
कत्वम्	"	वेगनिरूपणम्	"
उपाधिलक्षणम्	६४	स्थितिस्यापकनिरु०	७२
उपाधिलक्षणस्य निष्कर्षः	"	भावनानिरूपणम्	"
उपाधिफलम्	६५	धर्माधर्मनिरु०	"
		शब्दनिरूपणम्	७४

इति विषयानुक्रमणिका ।

श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीता

कारिकावली ।

मुक्तावलीकण्ठाभरणसहिता ।

॥ ॐ नमो गणपतये ॥

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ॥

तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥ १ ॥

प्रणम्य शोभालयकृष्णपादपद्मं मनःप्रार्थितसिद्धिहेतुम् ॥

मुक्तावलीधारणयोग्यतायै ब्रह्मसि कण्ठाभरणं मनोज्ञम् ॥ १ ॥

अथातिविस्तृतन्यायशास्त्रमहार्णवावगाहनाश्रममतितीक्ष्णनिर्दिश्यतामनायासं तदवगाहनमिच्छतां तादृशव्युत्पत्तिसिद्धये शब्दतः संक्षिप्तां शास्त्रार्परुहस्यसर्वस्वसं-
दृष्ट्वा कारिकावलीं निर्मिमाणो महाकाव्यजिह्वः श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यः
प्रारिप्सितनिर्विप्रपरिसमाप्तिप्रचयगमनादिकलकमिष्टदेवतानमस्कारलक्षणं महलं
स्वयमाचरितं शिष्यशिक्षायै श्लोकेनोपनिब्रूयाति—नूतनेति ॥ तस्मै सामान्यतः
सर्वजनप्रसिद्धाय कृष्णाय भगवते नमः प्रह्लाभायोऽस्तु । कीदृशाय कृष्णाय ।
नूतनजलधररुचये नूतनो नवीनो यो जलधरो मेघः तस्यैव रविः शरीरशोभा
यस्य तस्मै । अत्र जलधरपदप्रयोगेन नूतनविशेषणेन च मेघस्य जलभरितत्वं
निबिडस्निग्धश्यामत्वं वर्षणावस्थकत्वं च सूचयन्भगवतो वर्षाकालीनमेघवत्साम्प्र-
स्निग्धश्यामवर्णतां भक्तामीष्टफलप्रदासृतां च द्योतयति । संतुष्टराजादितः फल-
लाभदर्शनाद्भगवतोऽपि संतोषदशां चिन्तयन्निवशिनष्टि—गोपेति । गोपालानां
वधूव्यो मुग्धवध्वस्तासां दुकूलानि वसनानि तेषां चौराय हरणलीलाशालिने ।
तथाच गोपीनां रासादिक्रीड्यामीष्टं पूरितवास्तया तादृशशालित्वविशिष्टतया
चिन्तितोऽस्माकमपीष्टं पूरयत्वित्यर्थः । नन्वेतादृशलीलावतो गोपकुमारस्य किमिति
नमस्कार्यत्वं, उक्त्यो हि नमस्क्रियते नानुत्कृष्ट इति कृष्णे मानुषत्वभ्रान्तिमतां
मानुषापसदानामाशङ्कामपनिनीपुराह—संसारेति । संसार एव महीरुहो वृक्षः
वृक्षयदुत्पत्तिमिताद्यालित्वात् तस्य बीजाय निमित्तकारणाय । यद्यपि बीज-

वृक्षस्थले बीजपदं समवायिकारणे शक्यं तथाप्यत्र योग्यतया निमित्तकारणार्थकं बोध्यम् । जगदुत्पत्तौ परमाणूनां समवायित्वं, ईशस्य तु निमित्तत्वमिति नैयायिकसिद्धान्तात् । इदमेव च निमित्तकारणेऽपि बीजपदप्रयोगः 'दुःखस्य बीजं पापं हि पुण्यं बीजं सुखस्य त्वि'ति । तथाच जगत्कारणे भक्तानुग्रहार्थमवधूतकले-
वरे श्रीकृष्णे मनुष्यत्वभ्रान्तिर्न कार्या । तस्य चोक्तृतया नमरुदायैत्वं युक्तमेव । एतेनेश्वरसत्त्वे प्रमाणाभावात्तन्मस्कारलक्षणं मङ्गलाचरणमयुक्तमित्यपास्तम् । 'क्षि-
प्तङ्कुरादिकं कर्तुंजन्यं कार्यत्वात्पदव'दित्यनुमानेनास्मदादिष्वसंभाव्यमानकृत्वाध-
यतयेश्वरसिद्धेः सूचनात् । नच मङ्गलाचरणकर्तव्यतायां प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । शिष्टाचारानुमित्तमुत्तरेव तत्र मानत्वात् । नच नैष्कल्यादनाचरणं शास्त्रम् । अलौ-
किकाविगीतशिष्टाचारविषयस्य सफलत्वनियमेनोपस्थिततया समाप्तिफलत्वो-
पपत्तेः । अलौकिकत्वमागमेतत्प्रमाणाविषयीकृतत्वम्, अविगीतत्वं बलवदनिष्ठान-
नुबन्धित्वं, शिष्टत्वं फलसाधनतांशे भ्रान्तिरहितत्वं, तेनभोजनादौ द्येनयागादौ
व्युत्क्रमकृतदर्शौ च न व्यभिचारः ॥ १ ॥

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ॥

समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ २ ॥

अथ शिष्यावधानाय प्रतिपित्तपदार्थानुद्दिशति—द्रव्यं गुण इति । द्रव्या-
दयः सप्त पदार्था अत्र निरूप्यन्त इति शेषः । 'संयोगापेक्षया कर्मणो नातिरिक्त-
त्व'मिति भूषणमतं निराकर्तुं तथेत्युक्तम् । यथा गुणाः पृथक्पदार्थस्तथा कर्मा-
पीत्यर्थः । विशेष एव विशेषकं तेन सहितं सविशेषकम् । साहित्यं च संख्या-
गणनामात्रे । तेन सामान्यं चतुर्थः विशेषः पञ्चमः पदार्थ इत्यर्थः । अभावस्याधिकर-
णादनतिरिक्ततामभ्युपगच्छतां मीमांसकानां मतमपाकर्तुं तथेति । यथा समवायः
पदार्थः तथाऽभावोऽपि पृथक्पदार्थस्तस्याधिकरणात्मन्येव भूतले घटो नेत्याधाराधेय-
भावानुपपत्तिरेकेनाऽभावेन व्यवहारोपपत्तावनन्ताधिकरणात्मत्वकल्पने गौरवाप-
त्तिश्च स्यादिति भावः । पदस्यार्थः वाच्यः पदार्थ इति व्युत्पत्त्याऽभिधेयत्वं
पदार्थसामान्यलक्षणम् । अभिधेयत्वमभिधाविषयत्वम् । अभिधा चाऽस्मात्प-
दादयमर्थो बोध्य इतीश्वरसंकेतरूपा शक्तिः । तद्विषयत्वं च सर्वेषु पदार्थेषु वर्तते
इति तल्लक्षणम् । लक्षणं चाव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवरूपदोषत्रयशून्यधर्मविशेषः । एवं
अभेयत्वमपि पदार्थसामान्यलक्षणं पदार्थमात्रस्येश्वरप्रमाविषयत्वात् । 'लक्ष्यैकदेश-
वृत्तित्वमभ्यासिर्लक्षणस्य हि । अत्यववृत्तिता तस्य स्यादतिव्याप्तिनामिका ॥ १ ॥

लक्ष्यमात्रावृत्तितायामसंभवश्च कथ्यते ॥ कपिला शृङ्गिणी चैकशफा गौरित्युदाहृतिः ॥ २ ॥ अत्र सप्तमपदार्थस्याभावलक्षणान्नव्यादयः षड् भावपदार्था इति बोध्यम् । विभागादेव च सप्तत्वे लक्ष्ये सप्तपदं स्पर्ष्टार्यम् । अधिकसंख्याव्यावृत्त्यर्थं वा । नन्वधिकः पदार्थोऽस्ति न वा । आद्ये व्याघातोऽन्त्येऽप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिरिति चेन्न । कादि-
भ्रान्तिपरिकल्पिताधिकपदार्थसंख्याव्यवच्छेदस्याभिप्रेतत्वात् । ननु कुतोऽधिकपदा-
र्थभाव इत्याशङ्क्याह—कीर्तिता इति । सप्तैव पदार्थाः कणादादिभिरुक्ता नान्ये
इति तदनुक्तत्वादधिकपदार्थाभाव इत्यर्थः । नच प्रमाणप्रमेयेत्यादिषोडशपदार्थप्रति-
पादकन्यायसूत्रविरोध इति वाच्यम् । तत्प्रतिपादितप्रमाणप्रमेयादिपदार्थानां यथा-
यथं द्रव्यगुणादिष्वेवान्तर्भावान् विरोधाभावात् । ननु प्रतिबन्धकभावाभावयोरदाह-
दाहदर्शनादमिनिष्ठोत्तिविनाशशालिनी काचिच्छक्तिः कल्प्यते । तथा चन्द्रवन्मुख-
मिति व्यवहारकारणं सादृश्यमपि पदार्थान्तरम् । नचास्य द्रव्यादिपञ्चावान्तर्भावः ।
द्रव्यादेः सामान्यवृत्तित्वादस्य च यथा घटत्वं नित्यं तथा षट्त्वमपीति सामान्य-
वृत्तितया वैलक्षण्यात् । तथा चण्डालादिस्पर्शगद्गादिज्ञानान्भ्यामशुद्धत्वशुद्धत्वव्यव-
हारादापेये शुद्धशुद्धी पदार्थान्तरं, तथेदं स्वीयमिदं परकीयमिति व्यवहारात्स्वत्वा-
दिकमपि पदार्थान्तरम् । एवमन्यदपि तत्कथं पदार्थान्तराभाव इति चेन्न । न ताव
च्छक्तिः पदार्थान्तरं प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्रं प्रति हेतुतया तदभावविशिष्टवहे-
रेव दाहोपपत्तौ तदतिरिक्तशक्तितत्प्रागभावव्यवसादिकल्पने गौरवात् । तथा सादृश्य-
मपि न पदार्थान्तरं किंतुप्रमाणमिष्टत्वे सत्युपमानगतभूयोधर्मवत्त्वम् । तद्धर्मश्च
कचिज्जातिरूपः घटसदृशः षट् इत्यादौ । आप्नुपाधिरूपः घटत्ववन्निर्लक्षणं षट्त्व-
मित्यादौ । तथाच चन्द्रवन्मुखं चन्द्रगताह्लादकत्वादिभूयोधर्मवन्मुखमित्यर्थः । एवं
चण्डालादिस्पर्शजन्यादृष्टमेव शुद्धशुद्धिपदार्थः । नचादृष्टानाधये कांस्यादौ भस्मा-
दिना शुद्धिदर्शनादतिरिक्तत्वं शङ्क्यम् । भस्मादिसंयोगसमकालास्पृश्यस्पर्शाभाव-
विशिष्टभस्मादिसंयोगव्यवसायैव तत्र शुद्धिपदार्थत्वात् । एवं यथेच्छविनियोज्यत्वा-
विनियोज्यत्वे एव स्वत्वपरकीयत्वे, तदवच्छेदके च प्रतिग्रहदायादिलब्धत्वालम्बत्वे
एव, इति सूक्तं पदार्थाः सप्त कीर्तिता इति ॥ २ ॥

क्षित्यप्तेजोमरुद्योमकालदिग्देहिनो मनः ॥

द्रव्याणि

तत्र यथोद्देशं द्रव्याणि विमज्जते—क्षितीति । क्षितिः पृथिवी, आपो जलानि,
तेजो वह्निः, मरुद्वायुः, व्योमाकाशः, कालदिग्भनांसि प्रसिद्धानि, देही आत्मा,

एतानि न च द्रव्याणीत्यर्थः । कार्यसमवायिकारणत्वं गुणाश्रयत्वं द्रव्यत्वजातिमत्त्वं वा द्रव्यसामान्यलक्षणम्, अव्याप्तिप्रभृतिदोषाभावात् । कार्यसमवायिकारणत्वं न क्वचि-
द्रव्ये अव्याप्तं, न वा गुणादावतिव्याप्तं, नापि न संभवतीति तादृशणम् । तथाप्रेऽपि
योज्यम् । नचाद्यक्षणे निर्गुणे द्रव्ये गुणाश्रयत्वमव्याप्तमिति वाच्यम् । गुणसमा-
नाधिकरणसत्तामिद्वजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । सा च जातिर्द्रव्यत्वरूपा कार्य-
समवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति । द्रव्यं हि कार्यसमवायिकारणं तदवच्छे-
दकं च द्रव्यत्वमिति । ननु नीलं तमश्चलतीति प्रतीक्षा गुणक्रियावत्त्वेन दशमद-
व्यस्य तमसः सत्त्वात्कर्म द्रव्याणां नवत्वम् । न च तस्य घृमिव्यादिष्वन्तर्भावः, गन्ध-
हीनतया नीलरूपवत्तया च ततो वैलक्षण्यादिति चेत् । प्रादुर्प्रकाशकतेजःसामान्या-
भावस्यैव तमस्त्वात् । चलनादिप्रतीतिस्तु तत्र तेजोपसरणौपाधिकी । अतिरिक्तत्वे
गौरवात् । न च विनिगमकाभावादन्धकाराभावस्यैव तेजस्त्वं किं न स्यादिति
वाच्यम् । उष्णस्पर्शमास्वरूपानुपपत्तेरेव विनिगमकतया तदसंभवात् ।

अथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥

स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् ॥

संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥

बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्तो गुरुत्वकम् ॥

द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥

गुणान्विमज्जते—अथ गुणा इति । अथराब्दे द्रव्यविभागानन्तर्यायः ।
परिमितिः परिमाणम् । अदष्टं धर्माधर्मौ । तेन चतुर्विंशतिर्गुणा इति सिध्यति ।
द्रव्यकर्ममिज्जत्ये सति सामान्यावानुगुणः । रूपं हि द्रव्यकर्ममिश्रं रूपत्वजा-
तिमच्चातो गुण इति व्यचक्षियते । व्याघ्रतिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम् । अत्र
द्रव्यकर्मणोरतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, सामान्यादौ तद्धारणाय विशेष्यद्वयम् ।
न च लघुत्वकठिणत्वमृदुत्वादिगुणानामाधिक्यं शङ्काम् । कठिनत्वमृदुत्वयोरवय-
वसंयोगाद्यैमित्थ्यैमित्थ्यरूपतया लघुत्वस्य च गुरुत्वाभावरूपतयाऽनाधिक्यात् ।
न च लघुत्वाभाव एव गुरुत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । आशयतनासमवायिकार-
णतया गुरुत्वस्यावश्यकत्वात् । द्रव्यकर्ममिजे सामान्यवति कारणतावच्छेदकतया
गुणत्वजातिश्च सिध्यति ॥ ३-५ ॥

उत्क्षेपणं तथाऽप्यक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ॥

प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥

कर्माणि विभजते—उत्क्षेपणमिति । संयोगमित्रत्वे सति संयोगासमवा-
यिकारणं कर्म । संयोगजसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । घटादौ तद्वारणाय
विशेष्यदलम् । कर्मत्वजातितु ऊर्ध्वं गच्छत्यधो गच्छतीत्युत्क्षेपणादिष्वेकाकारानु-
गतप्रतीत्यैव सिध्यति । उत्क्षेपणादयः पञ्च कर्मभेदाः । तत्रोर्ध्वदेशसंयोगहेतुस्तक्षेप-
णम् । अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम् । शरीरे वक्तासंपादकमाकुञ्चनम् । ऋजुता-
संपादकं प्रसारणम् । पूर्वदेशविभागेनोत्तरदेशसंयोगहेतुर्गमनम् ॥ ६ ॥

भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ॥

तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव गृह्यते ॥ ७ ॥

ननु भ्रमणादिकमपि पृथक्कर्माधिकृतया कुतो नोक्तमत आह—भ्रमणमिति ।
गमने भ्रमणादीनामन्तर्भावमभिप्रेत्य कर्मणां पञ्चविधत्वमुक्तमिति भावः ॥ ७ ॥

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च ॥

द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

सामान्यं विभजते—सामान्यमिति । नित्यमनेकसमवेतं सामान्यम् ।
संयोगादेर्द्विष्टगुणतयाऽनेकसमवेतत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय नित्यमिति । जलपर-
माणुरूपादौ तद्वारणायानेकसमवेतमिति । अतएव नाल्यन्ताभावेऽपि सा । तस्य
नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तिवैषम्यनेकसमवेतत्वाभावात् । अतएवाकाशत्वं न जातिः ।
तस्यैकवृत्तिवृत्तितयाऽनेकसमवेतत्वाभावात् । तत्र सामान्यं द्विविधं द्विप्रकारम् ।
एकं परं द्वितीयमपरम् । तत्राधिकदेशवृत्ति परसामान्यम् । न्यूनदेशवृत्ति अपर-
सामान्यं, तदेवोदाहृत्य दर्शयति—द्रव्यादीति । सत्तासामान्यं परतया पर-
सामान्यतयोच्यते । तत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह—द्रव्यादित्रिकवृत्तिरिति ।
आदिपदेन गुणकर्मणी गृह्यते । द्रव्यादीनां द्रव्यगुणकर्मणां यत्रिकं तत्र वृत्ति-
र्धर्ममानत्वं यस्याः सा । द्रव्यादित्रिकवृत्तित्वेनाधिकदेशवृत्तित्वात् सत्ता परसामा-
न्यमित्यर्थः । द्रव्यं सत् गुणः सत् कर्म सत् इति प्रतीत्या सत्ताया द्रव्यादिप्रव-
ृत्तित्वम् । सामान्यादिचतुष्टये तु जातिर्नास्ति । सामान्ये सामान्याङ्गीकारेऽनव-
स्थानात् । विशेषेषु तदभ्युपगमे निःसामान्यत्वलक्षणविशेषरूपप्राप्यप्रसङ्गात् सम-
वायाभावयोध संबन्धाऽसम्भवात् । सामान्यादिषु सत्ताव्यवहारश्च स्वाश्रयवृत्ति-

त्वसंबन्धेन निर्वाहः । खं सत्ता तदाश्रयो घटस्त्वेन वर्तमानं घटत्वादिसामान्यमिति परम्परासंबन्धेन सत्तावत्त्वाद् घटत्वं सदिति व्यवहारः ॥ ८ ॥

परमिन्ना तु या जातिः सैवाऽपरतयोच्यते ॥
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥
व्यापकत्वात्परापि साध्याप्यत्वादपरापि च ॥

परमिन्नेति । परसामान्यतो मिन्ना या जातिर्द्रव्यत्वपृथिवीत्वघटत्वादिरूपा सा अपरसामान्यतयोच्यते । तस्याः सत्तापेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्वाद् । ननु द्रव्यत्वादिकं कथमपरसामान्यं तस्य सत्तापेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्वेऽपि पृथिवीत्वाद्यपेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वादित्याशङ्क्य तृतीयां विधामाह—द्रव्यत्वादीति । आदिपदेन सत्ताभिन्नव्यापकजातिपरिमहः । शुद्धशब्दो वैलक्षण्यार्थः ॥ ९ ॥ द्रव्यत्वादिकं परापरसामान्यम् । तदेव हेतुपूर्वं साधयति—व्यापकत्वादिति । व्यापकत्वं पृथिवीत्वाद्यपेक्षयाधिकवृत्तित्वम् । व्याप्यत्वं सत्तापेक्षया न्यूनवृत्तित्वम् । तथाच सत्तैव परं सामान्यं तदपेक्षया सर्वमपरम् । अवान्तरभेदसत्तापेक्षिकत्वेन सामान्यद्वैविध्यं सुस्थम् ।—

अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १० ॥

विशेषं निरूपयति—अन्त्य इति । अन्ते भवः अन्त्यः वदपेक्षया विशेषान्तरं नास्ति । अयमर्थः—घटादिषु पुनस्तत्तावयवपदार्थानां हि तत्तदवयवभेदात्परस्परं भेदः । निरवयवानां तु विशेषैरेव भेदः । नच तत्रापि विशेषान्तरापेक्षा, अनवस्थापत्तेः । तथाच स्वतो व्यावृत्तत्वे सति व्यापकत्वं विशेषकर्तृत्वम् । तदस्यानमाह—नित्यद्रव्यवृत्तिरिति । पृथिव्यादिवद्रुद्रव्यपरमाणवः आकाशकालदिशात्मभूतानि च नित्यद्रव्याणि तेषु वृत्तिर्यस्य सः व्यावर्त्तनामानन्दतया व्यावर्त्तकानां विशेषणामप्यनन्तत्वं बोध्यम् ॥ १० ॥

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ॥

तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

समवायं दर्शयति—घटादीनामिति । नित्यसंबन्धत्वं समवायत्वम् । संयोगादपतिव्याप्तिवारणाय नित्येति । आकाशादौ तद्वारणाय संबन्धत्वमिति । अत्र नित्याभावादित्यसंबन्धेऽतिप्रसङ्गवारणाय संबन्धिभिन्नत्वं विशेषणं देयम् ।

घटादीनामित्यादिना समवायस्थानप्रदर्शनम् । घटादीनामवयविना कपालादौ अवयवेषु यः संबन्धः स समवायः । तथा द्रव्येषु गुणवस्तु कर्मवस्तु च गुणकर्मणोः संबन्धः तेषु द्रव्यगुणकर्मसु जातेः सामान्यस्य संबन्धः, चकारेण नित्यद्रव्यविशेषयोः संबन्धः समुच्चीयते । तेनावयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च संबन्धः समवाय इति सिद्धम् । इमे एवायुतसिद्धपदेनोच्यन्ते । अयुतसिद्धवृत्तिः समवाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अभावस्तु द्विधाऽन्योन्यसंसर्गाभावमेदतः ॥

प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एवच ॥ १२ ॥

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ॥

अभावं विभजते—अभाव इति । द्रव्यादिषट्कमिन्नत्वमभावत्वम् । द्रव्यादिष्वन्योन्यमेकद्विव्यादिनिरूपितमेदस्तिष्ठति न षट्कनिरूपितः स आभाव एवेत्यर्थः । तस्य द्वैविध्यमाह—अन्योन्येति । अन्योन्यसंसर्गाभावमेदत इत्यत्र द्वन्द्वान्तैर्भूयमाणमभावपदं प्रत्येकमन्योन्यसंसर्गपदाभ्यां योज्यम् ; तेनान्योन्याभावः संसर्गाभाव इति मेदादभावो द्विधेत्यर्थः । तत्र तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावोऽन्योन्याभावः । समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके संयोगात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिवारणाय तादात्म्येति । स च घटः पटो न भवतीति प्रतीतिहेतुः । तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नपटनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववान्घट इत्यर्थः । अन्योन्याभावमिन्नाभावत्वं संसर्गाभावत्वम् । अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणाय तद्विभक्त्यं घटादौ तद्धारणायाऽभावपदम् । अन्योन्याभावस्तु नित्य एकविध इति संसर्गाभावं विभजते—प्रागभाव इति । तत्र विनाश्यभावः प्रागभावः । ध्वंसेऽतिप्रसङ्गव्यावृत्त्यर्थं विनाशीति । घटादौ तद्धारणायाभावेति । प्रतियोगिसमवायिकारणनिष्ठः प्रतियोगिजनकः प्रतियोग्युत्पत्तिविनाश्यो भविष्यतीति व्यवहारहेतुः प्रागभावः । यथा घटप्रागभावो घटसमवायिकारणे कपाले तिष्ठति, पटोत्पत्तौ च निमित्तं, पटो भविष्यतीति व्यवहारकारणं, पटोत्पत्त्या च विनश्यति । नच तस्य माहुरा नाश इति वाच्यम् । तदविनाशो घटोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्घटोत्पत्तिप्रसङ्गात् । नच कारणान्तरासंनिधानं शङ्क्यम् । घटोत्पत्तिकाले कपालतत्संयोगकुलाढ्यादीनां सत्त्वात् । एवं पटप्रागभावादपि योज्यम् । अन्योन्याभावो ध्वंसः । प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणाय जन्येति ॥ घटादौ तद्धारणायाभावेति । प्रागभावो ह्यनादित्वाच्च जायते प्रतियोग्युत्पत्त्या परे

विनश्यति । ध्वंसस्तु प्रतियोगितो जायते परमनन्तत्वाच्च नश्यतीति तयोर्भेदः ।
 तथाच ध्वंसः प्रतियोगिजन्यः प्रतियोगिसमवायिकारणनिष्ठः प्रतियोगिनो ध्वस्तत्-
 व्यवहारहेतुः । यथा घटध्वंसो मुद्गरप्रहारेण घटात् जायते कपाले तिष्ठति घटो
 ध्वस्त इति व्यवहारहेतुः । नच तस्यापि नाशोऽस्तित्रि वाच्यम् । तत्रादौ प्रति-
 योग्युन्मज्जनप्रसङ्गात् । अभावाभावस्य भावताद्वीकारात् । एवं घटादिध्वंसेऽपि
 बोध्यम् । नित्यसंसर्गाभावोऽल्लन्ताभावः । संसर्गाभावत्वं ध्वंसादावपीति तथाहृत्यर्थे
 नित्येति । नित्यत्वं चान्योन्याभावेऽपीति संसर्गाभावेति । नित्यसंसर्गत्वं समवाये-
 ऽप्यस्तीत्यभावपदमुपन्यस्तम् । इह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिविषयोऽल्लन्ता-
 भावः । भूतलनिष्ठसंयोगसंबन्धावच्छिन्नपटनिष्ठप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । वायौ
 रमं नास्तीत्यत्र वायुनिष्ठसमवायसंबन्धावच्छिन्नरूपनिष्ठप्रतियोगिताकाल्लन्ताभाव
 इत्यर्थः । स च समवायवदेक एव नानात्वकल्पने गौरवात् । नानात्वप्रतीतित्तु प्रति-
 योगिमेदात्प्रतियोगितावच्छेदकभेदादारोप्यसंसर्गमेदाद्योपपद्यते । तथाहि घटाभावः
 पटाभावः देवदत्ताभाव इति घटपटदेवदत्तस्मप्रतियोगिमेदादभावभेदः । एवं रक्त-
 घटाभावः नीलघटाभावः नीलपटाभावश्चिन्नपटाभावः दण्डविशिष्टदेवदत्ताभावः
 कुण्डलिदेवदत्ताभाव इति प्रतियोगितावच्छेदकभेदाद्भेदः । रक्तपटाभावे न घटत्वं
 प्रतियोगितावच्छेदकं किन्तु रक्तपटत्वं, एवं नीलपटाभावे नीलघटत्वं प्रतियोगि-
 तावच्छेदकमेवमप्येऽपि । तथा संयोगेन घटवत्त्वपि भूतले समवायेन घटाभावः
 समवायेन घटवत्त्वपि कपाले संयोगेन घटाभाव इत्यारोप्यसंसर्गमेदाद्भेदः । किंच
 एकत्र घटानयनेनाल्लन्ताभावनाशे सर्वत्राभावव्यवहाराभावप्रपन्ननिपारणापाल्य-
 न्ताभावस्य नित्यत्वमास्थेयम् । नच तन्नित्यत्वे घटापसारणोत्तरं घटानयने तदप्र-
 तीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्प्रत्यायकभावेन तत्रप्रतीत्युपपत्तेः । किंतुप्रत्याय-
 कमितिचेद्भूतलपटसंयोगप्रागभावध्वंसयोरन्यतरत् । यत्र घटोऽपसारितस्तत्र संयो-
 गध्वंसः । यत्र च नानीतस्तत्र तत्प्रागभाव इति घटाभावप्रतीतिः । यत्र तु घट
 आनीतस्तत्र संयोगस्य वर्तमानतया संयोगध्वंसप्रागभावयोरभावाकाल्लन्ताभावप्र-
 तीतिरिति प्रत्यायकभावेनाप्रतीत्युपपत्तौ किमनित्यत्वाप्रयत्नेन । ननु भूतलघटाभा-
 वयोः कः संबन्धः । न तावत्संयोगः । तस्य द्रव्यमात्रवृत्तितया भूतलस्य द्रव्यत्वेऽप्य-
 भावस्य द्रव्यत्वाभावेन तदसंभवात् । नापि समवायः । अयुतविज्ञाभावादितिचेत्स-
 वसंबन्ध इति शृद्धाण । घटाभावज्ञानकालीनं घटाभाववत्तया ज्ञातं भूतलमेव
 घटाभावसंबन्धः । एवमन्यत्रापि ॥ १३ ॥

सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

अथ द्रव्यादिसप्तपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यं शिष्यबुद्धिर्विशदार्थं निरूपयितुमारभते—सप्तानामिति । आदिपदेनाभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं ग्राह्यम् । सप्तानामपि द्रव्याद्यभावात्तत्पदार्थानां ज्ञेयत्वाभिधेयत्वादिकं साधर्म्यं समानो धर्म उच्यते, सप्तानामपीश्वरज्ञानविषयत्वात्प्रमाविषयत्वादभिधाविषयत्वाच्च । एवं द्रव्यादीनां यणां भावत्वं साधर्म्यं बोध्यम् ॥ १३ ॥

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥

अथ द्रव्यादिपञ्चानां समानधर्मं दर्शयति—द्रव्यादय इति । द्रव्यादयः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाः पञ्च पदार्थाः भावा अनेके भवन्ति, अथ च समवायिनो भवन्ति । द्रव्यादयः पञ्चेतिपदमुद्देश्यपरम् । भावा अनेके इति विधेयपरम् । तथाचानेकत्वे सति भावत्वं द्रव्यादिपञ्चानां साधर्म्यमिति फलितम् । समवाये भावलस्य सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणायानेकत्वे सतीत्युक्तम् । अनेकत्वमभावेऽप्यस्तीति तत्रातिप्रसङ्गव्याप्तेर्धार्थं भावत्वमिति । तथा समवायित्वमपि पञ्चानां साधर्म्यं तच्च समवायसंबन्धेन संबन्धित्वं, द्रव्याणां स्वकार्यकारणद्रव्यैर्गुणकर्मसामान्यविशेषैश्च समवायात् समवायेन संबन्धित्वम् । समवायाभावयोश्च न कुत्रापि समवायित्वमिति तयोर्वैधर्म्यं बोध्यम् । ननु प्रत्येकं घटादावाकाशादिषु च नानेकत्वमिष्यव्याप्तिरिति चेन्न । अनेकभाववृत्तिपदार्थमिमांशकोपाधिमेवस्यामिप्रेतत्वात् । सात्र जातिर्द्रव्यत्वगुणत्वादिरूपा द्रव्यत्वस्य चाकाशादौ सत्त्वाभावाप्याप्तिः । ननु गुणे गुणानग्रीकारात्संख्यारूपानेकत्वस्य गुणादिष्वभावात्कथं तत्रानेकत्वव्यवहार इति चेत्—साधर्म्यसमवेतत्वसंबन्धेनेति गृह्णाण ।

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्याः

सत्तावन्त इति । आद्यास्तयः पदार्था द्रव्यगुणकर्मरूपाः सत्तावन्तो ज्ञेयाः । द्रव्यं सत् गुणः सन् धर्मसदिति प्रतीतेः सत्तासामान्यं तेषां साधर्म्यमित्यर्थः । सामान्यादिषु सत्ताप्रतीतिसिद्धेकाग्र्यसंबन्धादिति आह प्रपञ्चितम् ।

गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥

गुणादिर्द्रव्यमिष्यपदार्थपट्टम् । निर्गुणक्रियः गुणक्रियाभ्यो गुणकर्मभ्यो निर्यतो निर्गुणक्रियः गुणक्रियाशून्य इत्यर्थः । द्रव्यस्यैव गुणकर्माधारतया द्रव्यनिष्ठानां तच्छून्यत्वं साधर्म्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

॥ सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः ॥

सर्वे जात्यादयः सामान्यविशेषसमवायाभावाः सामान्यपरिहीना मताः । सामान्यानधिकरणत्वमेवां साधर्म्यमित्यर्थः । अनवस्था-रूपवाध-संबन्धासंभवे-
स्तेषु न जातिरिति प्रादिस्पष्टितम् ।

पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥

पारिमाण्डल्यभिन्नानामिति । पारिमाण्डल्यं परमाणुपरिमाणं तद्वि-
ज्ञातां सर्वेषां पदार्थानां कारणत्वं साधर्म्यमुदाहृतं न्यायमिद्विरित्यर्थः । प्र-
भ्याणां क्वचित्समवायिकारणत्वं क्वचिन्निमित्तत्वं गुणकर्मणां स्वसमवायिकारण-
त्वमितरेषां निमित्तकारणत्वमिति सर्वेषां कारणत्वं साधर्म्यम् । पारिमाण्डल्यं
ह्यनं कुत्रापि कारणम् । तथाहि परिमाणं हि स्वाश्रयारम्भकार्यं स्वसमानजाती-
योत्कृष्टपरिमाणजनकं भवति । पारिमाण्डल्यस्य कारणत्वे तदाश्रयः परमाणुलवा-
रब्धकार्यं अणुकल्पं, तत्र तेन स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनने अणोरुत्कृष्टमणु-
सरमिति न्यायात् अणुकस्याणुस्वभावाद्यनुतरत्वापत्तिः । परमाणोरप्युत्कृष्टपरिमाण-
सारतम्यविधान्तिभूमिन्वसिद्धान्तमह्येति तस्य न कारणत्वम् । अत्र पारिमा-
ण्डल्यं अणुकपरिमाणस्याकाशादिगतपरममहत्परिमाणस्य चोपलक्षणं बोध्यम् ।
ततोऽस्याकारणत्वात् न अणुकपरिमाणस्य अणुकपरिमाणजनकत्वं अणुकस्य
अणुकादपि सूक्ष्मतया आद्युपलामावापत्तिः । अतएवाणुगतादित्यसंख्या अणुका-
तन्निवर्तकस्याप्य अणुकप्रत्यययोः परितोऽत्रानिकेति वक्ष्यते । एवं परममहत्स-
रिमाणस्य कारणत्वे तदाश्रयप्रत्ययाकाशादेस्ततोऽप्युत्कृष्टपरिमाणवत्त्वापत्त्याऽऽ-
काशादेः परममहत्त्वमेव लभ्येत ॥ १५ ॥

अन्यथासिद्धिश्च न्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ॥

कारणत्वं भवेत्

अत्र कारणत्वमेव किं भवतीत्यत आह—अन्यथासिद्धीति । पूर्ववर्तिता
कार्योत्पत्तिप्रसङ्गालङ्घित्वं, तच्च देवादागते रासमादावपि भवतीति तथातिप्रसङ्ग-
व्याप्त्यर्थं नियतेति विशेषणम् । नियतत्वमावश्यकत्वं, तादृशपूर्ववर्तिताया रास-
भादावभावाच्च तन्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । नियतत्वं कारणत्वमित्युक्तौ कार्योत्पत्तिव्याप्ति-
रिति पूर्ववर्तिताग्रहणम् । नियतपूर्ववर्तिता दण्डत्वादावलीति तदवच्छेदार्थमन्य-
थासिद्धिश्च न्यस्यत्युक्तिः । दण्डत्वादेस्तु दण्डादिनान्यथासिद्धत्वाच्च कारणत्वम् ।

तथा चानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वं कारणत्वमिति सिद्धम् । तच्च दण्डकपालकु-
लालादायस्तीति तत्कारणमुच्यते ।

तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥

एवंलक्षितं कारणत्वं विभजते—तस्येति । तस्य कारणत्वस्य त्रैविध्यं परि-
कीर्तितं तत्कारणं त्रिविधमित्यर्थः ॥ १६ ॥

समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥

एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥ १७ ॥

त्रैविध्यमेवाह—समवायीति । अयापीति समुच्चये । असमवायिहेतुत्वम-
समवायिकारणत्वम् । निमित्तहेतुत्वं निमित्तकारणत्वम् । कारणं त्रिविधं समवा-
यिकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणं चेत्यर्थः ॥ १७ ॥

यत्समवेतं कार्यं भवत्यवेहि समवायिजनकं तत् ॥

तत्र समवायिकारणं लक्षयति—यत्समवेतमिति । कार्यं घटपटादि यत्स-
मवेतं यस्मिन्समवायसंबन्धेन संबद्धं सद्भवति उत्पद्यते तत्समवायिजनकं समवा-
यिकारणमवेहि जानीहीति शिष्यावधानार्थमुक्तिः । घटो हि कपालयोः समवेतो
जायत इति कपाले घटस्य समवायिकारणे भवतः, पटश्च तन्तुषु समवेतो जायते
ततस्त्वन्तवः पटस्य समवायिकारणं, घटपटयो रूपं घटपटयोः समवेतं जायते
अतो घटपटयोः स्वरूपं प्रति समवायिकारणत्वम् । एवमन्यदपि बोध्यम् ।

तत्रासन्नं जनकं द्वितीयम्

असमवायिकारणं लक्षयति—तत्रेति । तत्र समवायिकारणे आसन्नं सत्
यजनकं तदसमवायिकारणम् । जनकत्वं समवायिकारणेऽपीति तद्वारणार्थं तत्रास-
न्नमिति । पटसमवायिकारणतन्तुषु समवेतस्य तन्तुत्वस्यापि तत्रासन्नत्वात्तद्वारणाय
जनकमिति, तन्तुत्वस्यान्यथासिद्धत्वेनाजनकत्वाभातिव्याप्तिरिति भावः । तत्रासमवा-
यिकारणस्य समवायिकारणे प्रत्यासत्तिरपि समवायेन, क्वचित्समवायिसमवायेन
योध्या । तत्राद्या यथा कपालसंबन्धस्य । घटस्य समवायिकारणं कपालद्वयं तत्र
समवायेन प्रत्यासन्नस्वरूपसंयोगो घटं जनयन् घटं प्रत्यसमवायिकारणं, एवं तन्तु-
संयोगः पटसमवायिकारणतन्तुषु समवायेन प्रत्यासन्नः पटजनकः पटसमवायिका-
रणम् । द्वितीया प्रत्यासत्तिर्यथा कपालरूपस्य-घटरूपस्य समवायिकारणं घटस्तत्र
स्वसमवायिसमवायसंबन्धेन प्रत्यासन्नं कपालरूपं घटरूपं जनयत् पटरूपासम-

वायिकारणम् । कपालरूपस्य घटे समवायेन प्रत्यासर्तिर्न भवति तस्य कपालसमवे-
तत्वात्, विनाच प्रत्यासर्ति न कारणत्वमन्यथाप्रसङ्गात्, ततः स्वसमवा-
यिसमवायसंबन्ध आश्रितः । खं कपालरूपं तस्य समवायि कपालं तत्समवेदो
घट इति परम्परासंबन्धेन कपालरूपस्य घटे प्रत्यासन्नत्वं, एवं तन्तुस्य पन्तरा
घटे यन्निहितं सत् पटरूपजनकमिति पटरूपाऽसमवायिकारणम् । एवमन्यदपि
हेयम् । हेमे एव प्रत्यासत्ती कार्येण सहैकार्यसमवेतत्व-कारणेन सहैकार्यसमवेत-
त्वपदान्वासुच्येते । तत्र कपालसंयोगस्य कार्येण घटेन सह एकस्मिन्ने कपाले
समवेतत्वं, कपालरूपस्य कारणेन स्वकार्यघटरूप-समवायिकारणेन घटेन सहैकार्ये
कपाले समवेतत्वमिच्छर्थः । अत्रात्मविशेषगुणानां कुत्रापि नासमवायित्वमिति
तद्विस्तृतं सामान्यलक्षणे विशेषणं देयम् । तथाचात्मविशेषगुणमिच्छत्वे सति
समवायस्वसमवायिसमवायान्यतरसंबन्धेन च कारणत्वमसमवायिकारणत्वमिति
सामान्यलक्षणं सिद्धम् । एवं कपालमिच्छसमवेतमिच्छत्वे सति कपालसमवेतं
घटकारणं घटासमवायिकारणं, तन्तुमिच्छसमवेतमिच्छत्वे सति तन्तुसमवेतं पट-
जनकं पटासमवायिकारणमित्यादिविशेषलक्षणमूषम् । अत्र कपालचक्रसंयोगक-
पालकुलालहस्तसंयोगादीनामपि कपालसमवेततया घटासमवायित्वं स्यादिति तन्नि-
षेधार्थं सत्यन्तं, कपालचक्रसंयोगस्य न कपालमात्रसमवेतत्वं किंतु चक्रसमवेतत्व-
मपि, संयोगस्य त्रिष्टुण्यत्वात्कपालसंयोगस्तु कपालसमवेत एवेति भावः । कपा-
लसमवेतरूपादौ कपालत्वादौ च तद्वारणाय कारणमिति, तयोऽन्यथासिद्धत्वेनाका-
रणत्वात् । एवं तुरीतन्तुसंयोगकुर्विहस्तसंयोगादावपि प्रसङ्गवारणाय पटासमवा-
यिकारणलक्षणेऽपि सत्यन्तम् । तन्तुत्वे तन्तुरूपादौ च तद्वारणाय पटजनकमिति ।

आम्नां परं तृतीयं स्यात् ॥ १८ ॥

निमित्तकारणं लक्षयति—आभ्यामिति । आभ्यां समवाय्यसमवायिकार-
णाभ्यां परं मित्रं सत् यत्कारणं तत्तृतीयं निमित्तकारणं स्यात् । यथा कुलालद-
ण्डचक्रादिर्घटस्य । कुर्विन्दतुरीवेमादिकं पटस्य । एवं कपालचक्रसंयोगतुरीतन्तु-
संयोगयोश्च समवाय्यसमवायिमिच्छत्वे सति पटपटकारणत्वाभिहितत्वं बोध्यम् ।
दिकालादष्टेऽदीनां कार्यमात्रं प्रति निमित्तकारणत्वम् ॥ १८ ॥

येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य ॥

अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ १९ ॥

अन्यथासिद्धिज्ञानस्येति कारणलक्षणेऽन्यथासिद्धिज्ञानत्वं निवेदितं तत्र

वान्यथासिद्धिरित्यपेक्षायां पञ्चविधमन्यथासिद्धिमाह—येन सहेति । कारणस्य कार्यं प्रति येन—सह यदवच्छेदेन पूर्वभावः पूर्ववर्तित्वं गृह्यते तद्रूपं तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धं प्रथमम् । द्वितीयं दर्शयति—कारणमिति । वा अथवा यस्य कार्यं प्रति पूर्वभावः स्वातन्त्र्येण न ज्ञायते, परंतु कारणमादाय तत्कार्यकारणमुपादाय तदधीनतया पूर्वभावो गृह्यते तद्वितीयमन्यथासिद्धम् । तृतीयमाह—अन्यं प्रतीति । अन्यं उपस्थितकार्यादितरे पदार्थं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते सति यस्य पश्चादुपस्थितकार्यं प्रति पूर्वभावविज्ञानं भवति तदप्यन्यथासिद्धम् ॥ १९ ॥

जनकं प्रति पूर्ववर्तित्वमपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते ॥

अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्ववर्तिनः ॥२०॥

चतुर्थमन्यथासिद्धिमाह—जनकं प्रसीति । जनकमुपस्थितकार्यकारणं प्रति पूर्ववर्तित्वमपरिज्ञात्वा यस्य कार्यं प्रति पूर्ववर्तिता न गृह्यते अर्थात्प्रथमं कार्यकारणं प्रति प्राग्भावं ज्ञात्वा पुनस्तत्परम्परासंबन्धेनोपस्थितकार्यं प्रति प्राग्भावो ज्ञायते तदन्यथासिद्धम् । पञ्चममन्यथासिद्धं लक्षयति—अतिरिक्तमिति । नियतमन्यमिचारि आवश्यकमवश्यहृतं यत्पूर्ववर्ति कारणं तस्मादतिरिक्तमधिकं भवेत्तत्पञ्चममन्यथासिद्धम् ॥ २० ॥

एते पञ्चान्यथासिद्धाः

निगमयति—एते इति । एते पूर्वांकलक्षणविशिष्टाः पञ्चान्यथासिद्धा इति व्यवहियन्ते ।

दण्डत्वादिकमादिमम् ॥

घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥

तृतीयं तु भवेद्योम कुलालजनकोऽपरः ॥

पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्ववश्यकस्त्वसौ ॥ २२ ॥

तत्र क्रमादुदाहरणान्याह—दण्डत्वादिकमिति । आदिपदेन कुलालत्वतन्तुत्वादिरिग्रहः । आदिमं प्रथममन्यथासिद्धम् । दण्डो हि घटं प्रति निमित्तकारणं तस्य च घटं प्रति प्राग्भावो दण्डत्वावच्छेदेन गृह्यते इति घटकारणे दण्डे कारणत्वावच्छेदकं दण्डत्वमन्यथासिद्धम् ॥ १ ॥ घटादौ कार्ये जनयितव्ये

दण्डरूपादि द्वितीयमन्यथासिद्धं दर्शितम् । दण्डरूपस्य घटं प्रति प्राग्भावो न
 स्वातन्त्र्येणावगम्यते किंतु घटकारणं दण्डमादाव तदधीनतयेति घटं प्रति
 दण्डरूपमन्यथासिद्धम् ॥ १ ॥ व्योमाकाशं तृतीयमन्यथासिद्धं भवेत् घटा-
 दिकं प्रत्याकाशस्य कारणत्वमभ्युपगम्यते चेत्तदा तदवच्छेदकमाकाशत्वं वा-
 च्यम् । तत्र च जातिरेकव्यक्तिवृत्तित्वात् । किंत्वाभिः शब्दसमवायिकारणत्वमा-
 काशत्वम् । एवं च सन्दं प्रत्याकाशस्य पूर्ववृत्तितां ज्ञात्वाबन्तरं घटारिकं प्रति
 प्राग्भावो ज्ञाप्यते इति घटं प्रत्याकाशं तृतीयमन्यथासिद्धम् ॥ १ ॥ कुलाल-
 जनकः कुलालपिता अपरधनुषोऽन्यथासिद्धः । कुलालजनकस्य कुलाल-
 त्वेन घटं प्रति कारणत्वे नान्यथासिद्धिः कुलालज्ञावच्छिन्नस्य घटत्वावच्छिन्नं प्रति
 कारणत्वात् । कुलालपितृत्वेन तस्य घटहेतुत्वे चतुर्थमन्यथासिद्धिः । तथाहि कु-
 लालजनकस्य घटं प्रति पूर्वभावो घटजनककुलालं प्रति पूर्ववृत्तितां ज्ञात्वाैव तत्पर-
 म्परासंभन्धेन सूक्ष्मते इति कुलालं प्रति कारणीभवनमपि कुलालजनकः कुलालजन्यं
 घटं प्रत्यन्यथासिद्धः ॥ ४ ॥ रासमादिः पञ्चमोऽन्यथासिद्धः । यद्वदव्यक्ति
 प्रति रासनस्य नियतपूर्ववर्तित्वं जातं तत्रापि रासभस्य न कारणत्वं, घटत्वाव-
 च्छिन्नं प्रति नियतावश्यकपूर्ववर्तितया सिद्धकारणमावैर्दण्डादिमिरेव तद्वदव्यक्तेरपि
 संभवे रासभस्य न कारणत्वमन्यथासिद्धत्वात् ॥ ५ ॥ पञ्चमेनान्येषां चरितार्थज्ञ-
 माह—एतेष्विति । एतेषु पञ्चस्यन्यथासिद्धेष्वसौ पञ्चमोऽन्यथासिद्ध आशङ्क्यकः ।
 अनेनेतरेषां संप्रदादस्येतरेरसंप्रदात् । तथाहि घटमात्रं प्रति नियतावश्यकपूर्ववृ-
 त्तिनिर्णयाविमिरेष घटसंभवे दण्डत्वदण्डरूपाकाशानि नान्यथासिद्धत्वात्कारणी-
 भवितुं क्षमन्ते । कुलालेन घटोत्पत्तिसंभवे किं तत्पिब्रूति चतुर्थस्यान्यन्यथासि-
 द्धत्वम् । अवन्तरनिक्षेपतया भेदप्रदर्शनं ॥ शिष्यबुद्धिर्वैतथार्थम् ॥ २१-२२ ॥

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ॥

गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥ २३ ॥

एवं प्राथमिकं कारणतलक्षणं सोपस्करं निरूप्य प्रकृतं साधर्म्यनिरूपणमनुव-
 रति—समवायीति । एवकारेण गुणादिपङ्के समवायिहेतुत्वं चेति वैधर्म्यं द्योत्यते ।
 मानपदेन द्रव्यस्य सामान्यादिचतुष्टयस्य च व्यावृत्तिः । नन्यात्मविशेषगुणानां
 कुत्राप्यसमवायिहेतुत्वं नास्तीत्यव्याप्तिरिति चेत् । गुणकर्ममिजानामसमवायिहेतुत्वं
 नास्तीत्यत्र तात्पर्यात् । यदा असमवायिकारणवृत्तिसत्तामिजवृत्तिसत्तावार्थत्वात्तत्रापि
 नाव्याप्तिः ॥ २३ ॥

अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते ॥

अन्यत्रेति । इह सप्तसु पदार्थेषु नित्यद्रव्याणि पृथ्व्यादिचतुष्कपरमाणवो
व्योमादिपञ्चकं च तेभ्यः अन्यत्र मित्रेषु पदार्थेष्वश्रितत्वं साधर्म्यमुच्यते ।
आश्रितार्थं नाम कालिकसंबन्धातिरिक्तसंबन्धेन वृत्तिमत्त्वम्, घटादीनां संयोगेन
भूतलादौ समवायेन कपालादौ वृत्तिमत्त्वादाश्रितत्वम्, एवं गुणकर्मणोर्द्रव्येषु, सामा-
न्यस्य च द्रव्यादिषु त्रिषु, विशेषाणां नित्यद्रव्येषु समवायेन, समवायस्य च द्रव्या-
दिषु स्वरूपसंबन्धेनाभावस्य च द्रव्यादिषु विशेषणतासंबन्धेनाश्रितत्वं बोध्यम् ।
नित्यद्रव्याणां लकार्यतया समवायेन वृत्तिमत्त्वं नास्ति परममहतां च तेषां संयो-
गेनापि तदभावः । अपकृष्टपरिमाणवतां नित्यद्रव्याणां च संयोगस्य वृत्तिनित्या-
मकलानभ्युपगमादनाश्रितत्व, गगनादिकं सदास्तीत्यादिव्यवहारेण नित्यद्रव्याणां
कालिकसंबन्धेन कालादौ वृत्तिमत्त्वेऽपि न दोषः । तदतिरिक्तसंबन्धस्यैवाश्रितत्व-
घटकत्वात् ॥ इति पदार्थानां साधर्म्यनिरूपणम् ॥

क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता ॥ २४ ॥

अथ द्रव्याणामेव साधर्म्यं निरूपयति—क्षित्यादीनामिति ॥ द्रव्यत्वश-
क्तिमत्त्वं गुणवत्त्वं नवद्रव्याणां साधर्म्यम् । नवानां यथायोग्यं गुणाननुपदमेव
वक्ष्यति ॥ २४ ॥

क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ॥

परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥

क्षितिरिति । परत्वापरत्वे दिङ्कृते कालकृते चापेक्षाबुद्धिजन्ये गुणविशेष-
क्षये । मूर्तत्वं परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं, क्रिया कर्म, वेगः प्रसिद्धः तदाश्रयत्वं
क्षित्यादिचतुष्कस्य मनसश्च साधर्म्यम् ॥ २५ ॥

कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत् ॥

कालेति । सर्वगतत्वं सर्वमूर्तसंयोगित्वं, परमं महत् परममहत्परिमाण-
वत्त्वं, तदाकाशादिचतुष्कस्य साधर्म्यम् ।

क्षित्यादिपञ्च भूतानि

भूतत्वमात्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वं तत्क्षित्यादिपञ्चानां साधर्म्यम् । आत्मनि
विशेषगुणवत्तयातिप्रसङ्गवारणायात्मावृत्तीति ।

चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥ २६ ॥

पृथिव्यादिचतुर्णां स्पर्शवत्त्वं साधर्म्यम् ॥ २६ ॥

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यात्

द्रव्यारम्भ इति । द्रव्यारम्भकत्वं पृथिव्यादिसाधर्म्यम् । नच पटादी तद-
व्याप्तिः । द्रव्यारम्भकवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य - विवक्षितत्वात् ।

अथाकाशशरीरिणाम् ॥

अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥

आकाशेति । आकाशात्मनां क्षणिकाव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यम् ।
अव्याप्यवृत्तित्वं स्वात्यन्ताभावसमानप्रधिकरणत्वं, क्षणिकत्वं पृथीकक्षणवृत्तिर्ध्व-
प्रतियोगित्वम् । आकाशविशेषगुणः शब्दः स आकाशीकदेशे जायते द्वितीय-
शब्देन च विनश्यति । एवमात्मनो विशेषगुणो ज्ञानादिः शरीरस्थच्छेदेन जायते
स्थोत्तरक्षणवर्तिगुणान्तरेण च विनश्यति ॥ २७ ॥

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः ॥

रूपद्रवत्वमेति । प्रथमास्त्रयः पृथिवीरत्नवहयः रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः ।
रूपवत्त्वं द्रवत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वं च तेषां साधर्म्यमित्यर्थः ।

गुरुणी द्वे रसवती

द्वे पृथिवीजले गुरुणी गुरुत्ववती रसवती च गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं च तयोः
साधर्म्यम् ।

द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥ २८ ॥

नैमित्तिकोऽनित्ययोगजस्यो द्वौ द्वयोः पृथिवीतेजसोर्घृतहेयादिरूपयोर्वर्तते ।
जले द्रवस्य सांतिद्विकत्वात् ॥ २८ ॥

आत्मानो भूतवर्गश्च विशेषगुणयोगिनः ॥

आत्मानो जीवाः । भूतवर्गः पृथिव्यादिपञ्चकम् । विशेषगुणवत्त्वमेषां साधर्म्यम् ।

यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९ ॥

एवं साधर्म्यगुणत्वात् तत्प्रतियोगित्वलक्षणवैधर्म्यमाह—यदुक्तमिति । सर्व-
पदार्थसाधारणं हेतुत्वादिकं विहाय यद्यस्य साधर्म्यं तदितरस्य वैधर्म्यम् ॥ २९ ॥

[स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः ॥

अथ द्रव्यनवके प्रत्येकं गुणान्विभजते—स्पर्शादय इति । स्पर्शसंख्यापरिमाणेष्टयत्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वान्यष्टौ वेगाख्यो वेगनामा संस्कारश्चेति नव मरुतो वायोर्युगा इत्यर्थः ।

स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ॥ ३० ॥

तेजसो गुणानाह—स्पर्शादीति । स्पर्शाद्यष्टौ पूर्वोक्ताः, वेगः संस्कारः, रूपं द्रवत्वं चेत्येकादश तेजसोऽमेरुगुणाः ॥ ३० ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वं च गुरुत्वकम् ॥

रूपं रसस्तथा स्नेहो चारिण्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥

जले चतुर्दशगुणानाह—स्पर्शादय इति ॥ ३१ ॥

स्नेहहीना गन्धयुताः क्षिताचेते चतुर्दश ॥

पृथिव्यामपि चतुर्दशाह—स्नेहहीना इति । एते पूर्वोक्तत्रयगुणाः स्नेहरहिता गन्धसहिताः स्पर्शाद्यष्टकं वेगद्रवत्वगुरुत्वस्पर्शगन्धा भूमेर्युगा इत्यर्थः ।

बुद्ध्यादिपट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥ ३२ ॥

धर्माधर्मा गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ॥

आत्मनो गुणान्गणयति—बुद्ध्यादीति । बुद्ध्यादिपट्कं बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः संख्यादिपञ्चकं संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः भावनादयः संस्कारः धर्माधर्मा च एते चतुर्दश गुणा आत्मनो जीवसेष्ययः ॥ ३२ ॥—

संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः

कालदिशोर्युगानेकीकृत्वाह—संख्यादीति ।

शब्दश्च ते च खे ॥ ३३ ॥

आकाशे तानाह—शब्दश्चेति । खे आकाशे शब्दः ते च संख्यादयः पञ्चेति षट्गुणाः ॥ ३३ ॥

संख्यादिपञ्चकं बुद्धिरिच्छा यतोऽपि चेश्वरे ॥

ईश्वर्युगानाह—संख्यादीति । ईश्वरे [अविद्याभावाद्दर्माधर्माभावत्वेन मुख-

दुःखाभावस्तदभावादेव भावनाख्यसंस्काराभावः, वीतरागतया च देयाभावः, ।
 सृष्टिनिमित्तकारणतया च नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वादिमुक्तादेकत्वादितरनिवृत्तया च
 ज्ञानेच्छाप्रयत्नसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविमग्ना अग्नौ ईश्वरगुणा इत्यर्थः ॥—

परापरत्वे संख्यादिपञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥

मन्मोक्षगुणाह—परापरत्वे इति । परापरत्वे संख्यादिपञ्चकं वेगबोध्यं
 मानसे म ————— ३४ ॥

पट्टिधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मृतः ॥ ३५ ॥

एवं पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्ये विरूप्य प्रत्येकं द्रव्यादि विरूपयितुमादौ पृथिवी
 निरूपयति—तथेति । तत्र पृथिव्यादिद्रव्यनवकर्मण्ये इति पृथिवी गन्धहेतुः
 गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकं पृथिवीत्वम् । अत्र समवायिकारणत्वस्य हेतुपदेन
 विवक्षणात्कार्यमात्रनिमित्तहेतौ कालादौ नातिव्याप्तिः । वनस्पतयिनिष्ठपटादावव्याप्ति-
 रिति चेन्न । गन्धसमवायिपृथिव्यत्वव्याप्यजातिवत्त्वविवक्षणात् । गन्धसमवायिका-
 रणं पृथिवी तत्र कारणतावच्छेदकतया वर्तमाना इत्यवव्याप्यजातिः पृथिवीत्वरूपा
 तस्याः सर्वत्र सत्त्वात्ताव्याप्तिः । अत्र पृथिवीत्वजातिसिद्ध्यर्थं गन्धहेतुत्वमुक्तम् ।
 लक्षणं तु गन्धवत्त्वमेव । जलादौ गन्धप्रतीतिसंभवाधिकी स्वसमवायिसंयोगसं-
 बन्धेन निर्वाह्या । ज्ञानेति । शुक्लनीलपीतरक्तं हृदि कपिशचित्रमेदात्प्राप्तं यद्भूयं
 तद्वर्ती । रूपवति जलादावतिश्यातिवारणाय नास्ति । तत्र पृथिव्या रसः पट्टिधः,
 मधुराम्ललवणकटुकपायतिक्तमेदान् । रसवति जलेऽतीत्यत्रावधारणाय पट्टिध इति ।
 गन्धस्तु सौरमासौरमभेदभिन्नो द्विविधः पृथिव्या तिष्ठतीति वस्तुस्थितिमात्रप्रद-
 र्शनेऽभिप्रायो न लक्षण इति बोध्यम् ॥ ३५ ॥

स्पर्शस्तस्यां तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ॥

नित्यानित्या च सा श्रेया नित्या स्यादणुलक्षणा ॥ ३६ ॥

अनित्या तु तदन्या स्यात्सैवावयवयोगिनी ॥

सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७ ॥

स्पर्श इति । अनुष्णस्पर्शस्य जले सत्त्वादशीतेति । तस्य तेजसि सत्त्वा-
 दनुष्णेति । तादृशस्यापि वायौ सत्त्वात्पाकजेति । वस्तुनस्तु पाकजस्पर्शवत्

लक्षणमन्यत्र तदभावात् । अनुष्णाशीतेति तु वस्तुस्थितिप्रदर्शनम् । एवं निरूपितां पृथिवीं विभजते—नित्येति । नित्यत्वं अंशप्रतियोगित्वम् । तत्प्रतियोगित्वमनित्यत्वम् । सा पृथिवी द्वेषा द्विप्रकारा नित्या अनित्या च । ते एव क्रमादुच्यते—नित्येति । अनुलक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी, नित्या स्यात् । तदन्या परमाणुभिन्ना अणुकादिरूपा, पृथिवी, अनित्या स्यात् । किंच सैवेति । तच्छब्देन सन्निकृष्टायाः परामर्शः । सा अनित्या पृथिव्येवावयवयोगिनी सावयवा । एवकारेण नित्याया निरवयवत्वं द्योत्यते । अतएव च तयोर्नित्यत्वानित्यत्वे सावयवमेव हि द्रव्यं विनश्यति न निरवयवमिति । कार्यरूपां पृथिवीं विभजते—सा चेति । सा अनित्या पृथिवी त्रिधा त्रिप्रकारा भवेत् । देहमिन्द्रियं विषय-चेति भेदात् ॥ ३६-३७ ॥

योनिजादि भवेदेहमिन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ॥

विषयो अणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ ३८ ॥

तत्र पार्थिवदेहमुदाहरति—योनिजादीति । आदिपदाद्योनिजं प्राक्काम् । शुक्रशोणितमिषोमेहनजन्यं योनिजम् । तद्भिन्नमयोनिजम् । योनिजमपि द्विधा जरायुजमण्डजं चेति । जरायुर्गर्भवेष्टकचर्मपुटं ततो जातं मानुषपञ्चासीनाम् । अण्डजं सर्पपक्षादीनाम् । अयोनिजमपि द्विधा स्वेदजमुद्भिजं चेति । तत्राद्यं कृमिदंशादीनाम् । पृथिवीमुद्भिजं जातमुद्भिजं तरुगुल्मादीनाम् । अत्र नारकिणो स्वर्गिणो च शरीरमप्योनिजम् । धर्माधर्मविशेषसहिताण्य एव तच्छरीरोत्पत्त्यभ्युपगमादिति बोध्यम् । अथ पार्थिवेन्द्रियमाह—इन्द्रियमिति । घ्राणे गन्धप्राहकं

शरीरम् । सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोगः । स चात्मनि यदवच्छेदेन जायते तज्ज्ञेयायतनम् । शरीररत्यं च न जातिः पृथिवीत्वादिना संकरात् । संकरस्य जातिबाधकत्वं नैयायिकैरभ्युपगृतम् । संकरस्य परस्पराल्यन्ताभावात्समानाधिकरणयोरेकत्र समावेशः । तथाहि । पृथिवीत्वाल्यन्ताभावाधिकरणजलीयादिशरीरेषु वर्तते शरीरत्वम् । शरीरत्वाल्यन्ताभावाधिकरणपटादिषु च वर्तते पृथिवीत्वमुभयोश्च समावेश एव पार्थिवशरीरे इति संकरः । किंतु चेष्टाश्रयत्वं शरीररत्यम् । चेष्टापि हिताहि-

संज्ञातिविशिष्टार्थोक्तिः, न सन्दनमात्रं, तेन न घटादावतिव्याप्तिः । गन्धवच्च
रीरे पार्थिवसरीरम् । तथाम्मदायीनाम् । पार्थिवसरीरेऽपि हेतुमव्युद्भावकाशोक्तः
स्थित्यज्जलादीनां निमित्तहेतुतया निषेधात् । अतएव पात्रभौतिकत्वव्यवहारः । एवं
मिन्द्रियत्वमपि न जातिः, तेजस्तादिना संकल्पतु, किंतु शब्देतरोद्भूतविशेषगुण-
माध्यायत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाध्यायत्वमिन्द्रियत्वम् । आत्मन्यतिव्याप्ति-
वारणाय सत्यन्तम् । शब्देतरोद्भूतविशेषगुणमुत्पत्त्याद्यप्रकृत्यात्मन्यतिव्याप्तिः ।
उद्भूतविशेषगुणस्य शब्दस्य धोत्रे सत्त्वात्तत्राव्याप्तिरतः शब्देतरेति । विशेषगुण-
रूपादियति चक्षुरादावव्याप्तिवारणायोद्भवेति । चक्षुरादिगतगुणानां त्वमुद्भूतत्वात्
दोषः । शब्देतरोद्भूतगुणस्य संयोगादेश्चक्षुरादौ सत्त्वादव्याप्तिवारणाय विशेषेति ।
एतावतापि कालादावतिव्याप्तिरत उत्तरदलं (यद्यपि कालादावपि सर्वाधारता-
नियामकसंबन्धेन मनःसंयोगाध्यायत्वं वर्तते इत्यतिव्याप्तितादवस्थं तथापि) तस्य
संयोगस्य ज्ञानकारणत्वाभावात् दोषः । इन्द्रियत्वव्यवधिपयसंयोगोऽपि प्राचां मते
प्रत्यक्षकारणमेति ज्ञानकारणसंयोगाध्याय इन्द्रियावयवेऽपीन्द्रियत्वं स्यादतो मनः-
संयोगेति । एवं द्रव्यत्वे सति रूपादिषु पक्षसु मध्ये गन्धमात्रमिन्द्रियत्वमिन्द्रियं
पार्थिवेन्द्रियं, घ्राणस्य गन्धमात्रमिन्द्रियत्वमपीति व्यभिचारवारणाय रूपादिषु मध्ये
इति । घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्यापि गन्धमात्रमिन्द्रियत्वसत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय
द्रव्यत्वे सतीतिविशेषणम् । एवं विषयत्वमपि न जातिः सामान्यादावपि सत्त्वात्
किंतु प्रयोगसाधनत्वं विषयत्वम् । ननु विषयस्योपभोगसाधनत्वं किं साक्षादिष्यते
सह परम्परया ? आद्ये शृणुकादावव्याप्तिः, अन्ये परमाणावतिव्याप्तिरिति चेन्न ।
साक्षात्परम्परासाधारणतया विवक्षणात् । तथाच परम्परयोपभोगसाधने शृणु-
कादौ नाव्याप्तिः । नच परमाणावतिव्याप्तिस्तस्यापि लक्ष्यत्वात् । अत्र तु कार्यवृ-
त्तिव्या एव त्रिधा विभजनादव्युत्पत्तिप्रवृत्तिमिलदोषः । गन्धवत्त्व विषयः पार्थि-
वविषयः । पापाणादौ गन्धानुपलम्भास्त्वनुत्पद्यतेति । एवमत्रेऽपि सत्त्वरूपीरे-
न्द्रियविषयेषु विविध्यं सङ्गं दृष्टव्यम् ॥ ३८ ॥

वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ ॥

लोहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

जलं निरूपयति—वर्ण इति । अत्रेतरव्यावृत्त्यर्थमेवपदमध्याहार्यम् । जले
वर्णः शुक्ल एव रसो मधुर एव । तेन न श्रुतिभ्यामतिव्याप्तिः । तेजस्यतिव्याप्ति-

वारणाय शुक्लवर्णस्याभास्वरत्वं बोध्यम् । स्पर्शस्तु जले शीतलः । गत्रोदके हि प्रत्यक्षं शुक्लत्वं मधुरत्वं शीतलत्वं चानुभूयते । कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धिर्जम्भीररसादावम्लाद्युपलब्धिस्तप्तोदकादावौष्ण्यस्य प्रतीतिश्चोपाधिकी स्वसमवायिसंयोगेन निर्वाह्या । स्नेहस्तत्र जले एव । अन्यत्र तदभावात्स्नेहस्यावान्तरविभागाभावात्स्नेहमात्रमुक्तम् । तत्र जले द्रवत्वं साक्षिदिकं स्वाभाविकम् । नैमित्तिकस्य तस्य पृथिवीतेजोवृत्तिरात् । एवं शिलातलादौ शीतस्पर्शो घृतादौ च स्नेहस्त्वैलक्षीरादौ सांक्षिदिकद्रवश्च जलीय एव बोध्यः ॥ ३९ ॥

नित्यतादिप्रथमवर्त्तिक्तु देहमयोनिजम् ॥

इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः ॥ ४० ॥

जलं विभजते—नित्यतादीति । प्रथमवदिति पञ्चमन्ताद्वृत्तिस्तेन प्रथमायाः पूर्वोदितायाः पृथिव्या इव जलस्य नित्यतादि बोध्यमित्यर्थः । तथाहि जलं द्विविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुरूपम् । अनित्यं अणुकादि सर्वम् । तदेव चावयवसमवेतम् । तच्च त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयमेदात् । ननु जलीयशरीरमपि योनिजायोनिजमेवेति किं द्विधेत्याकांक्षायां पृथिवीतो यो विशेषस्तमाह—किंतिथिति जलीयदेहमयोनिजमेव न योनिजमित्यर्थः । तदपि बह्वल्लोके प्रसिद्धम् । जलीयादिशरीराणां पार्थिवभागोपष्टब्धतयोपभोगधर्मत्वं बोध्यम् । जलीयमिन्द्रियं दर्शयति—इन्द्रियमिति । रसनं द्रव्यत्वे सति रूपादिष्वसु रसमात्रामिव्यञ्जकं जिह्वाप्रवर्ति जलीयमिन्द्रियम् । विषयमाह—सिन्धिष्यति । सिन्धुः समुद्रः । हिमं तुषारः आदिपदात्कूपवापीनदीतडागकरादिप्रहः । नच हिमकरकयोः कठिनत्वात्पार्थिवत्वमिति वाच्यम् । अदृष्टमिश्रेण द्रवत्वप्रतिरोधे तत्र तत्प्रत्ययस्य ध्रान्तरत्वात् ॥ ४० ॥

स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लमास्वरम् ॥

नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

तेजो निरूपयति—स्पर्श इति । स्पर्शस्य पृथिव्यादिष्वपि सत्त्वादुष्ण इति । अभास्वरशुक्लस्य भूजलयोः सत्त्वाद्भास्वरेति । चन्द्रकिरणादावौष्ण्यं तदन्तःपातिसलिलशैत्येनाभिभूतं, मरकते पार्थिवस्पर्शेनाभिभूतं, चक्षुरादौ स्वनुद्भूतमिति न शुद्ध्येत । एवं मरकतवह्ण्यादौ पार्थिवरूपेणामिमेवाच्छुक्लमास्वरत्वप्रहः । नैमित्तिकं

बहिर्मुखयोगसाध्यं इत्येवं स्वर्गे तद्दर्शनाश्रासमवः । तेजसो नित्यतादि पूर्ववज्जलसे-
वेत्यर्थः । तथाहि तेजो द्विविधं नित्यमनित्यं च, नित्यं परमाणुरूपमनित्यं तदन्य-
त्सर्वं कार्यरूपम् । तदपि त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयमेवात् । शरीरमयीनिजमेव ।
तत्रैव सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम् ॥ ४१ ॥

इन्द्रियं नयनं बहिर्स्पर्शादिविषयो मर्तः ॥

तैजसमिन्द्रियमाह—इन्द्रियमिति । नयनं इत्येवं सति रूपादिष्वयमु-
रूपमात्राभिप्यलकं कृष्णकनीनिकाप्रवर्ति तैजसमिन्द्रियम् । तस्य विषयमाह—
बहिर् इति । आदिना जाठरेवमुनेप्रतिग्रहः । ननु भुवर्णे पीतताम्ररुताधपत्वा-
द्यैर्मितिकर्तृत्वत्वात् पार्थिवमस्ति चेन्न । भुवर्णे तैजसे, अस्ति प्रतिबन्ध-
केऽल्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात्, यथैवं तथैव यथा घृता-
दीत्यनुमानेन तैजसत्वात् । अग्निर्मुखं विगतुच्छिद्यमानद्रवत्वाधवे घृतादाव-
स्तिव्याप्तिर्वात्तायानलसंयोगेऽपीति । मन्दामिषंयोगेऽपि घृतादी तदनुच्छेदादल्य-
न्तानलेति । तथापि घृतस्य जलमप्यस्यावे तदनुच्छेदादसतीति । एवं भुवर्णस्य
तैजसावे पीतताम्ररुताप्रयत्नं तदन्तर्गतपार्थिवभाष्येवेति बोध्यम् । पार्थिवरूप-
स्पर्शाभ्यामभिभवाच्चौष्ण्यमास्तरशुक्रयोरनुपलम्भः । अतएव भान्यकारे स्वर्गस्य
संसंयुक्तद्रव्यान्तरस्य च प्रलभमिति ॥—

अपाकजोऽनुष्णाशीवस्पर्शस्तु पवने मर्तः ॥ ४२ ॥

तिर्यग्गमनवानेष हेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ॥

अथ वायुं निरूपयति—अपाकजं इति । पवने अनुष्णाशीतः सार्धो मर्तः ।
ननु स पृथिव्यामपि वर्तते इत्यत आह—अपाकज इति । पृथिव्यां तु
स पाकज इति भावः । अपाकजंस्पर्श इत्युक्ते जलादावतिव्याप्तिस्तदर्थमनुष्णाशीत
इति । एष पवनास्तिर्यग्गमनवान् हेयः । एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गको हेयः ।
स्पर्शादीनि लिङ्गानि यस्य सः । आदिपदेन चन्द्रइति श्रम्या पृथगन्ते । चन्द्रसार्धो
विलसणो बोध्यः । इति च गुरुत्वतोऽपि द्रव्यसाधनम् । कम्पः तृणादिचालनम् ।
एतदि वायुं लनीयते । वायुश्च यथा न प्रलस्यत्यथा वर्तते । तथाच प्रयोगा-
दिनकार्या—मौर्यं रूपवद्रूप्यासंभवेतः सार्धः स च विदग्धितः, स्पर्शलाट्टधिक्-
स्पर्शवत् ॥ १ ॥ अस्ति रूपवद्रूप्यामिषांते बोध्यं पक्षादिषु चन्द्रसंतानः
स स्पर्शवद्देगवद्रूप्यसंयोगजन्यः, अविभज्यमानोऽप्यवद्रव्यसंवेगिचन्द्रान्तानत्वात्

दण्डामिहतमेरीशब्दसन्तानवत् ॥ २ ॥ नमसि सृणत्लमेधविमानादीनां श्रुतिः
स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यसंयोगहेतुका, अस्मदादनधिष्ठितद्रव्यश्रुतित्वाश्रयादिश्रुतिवत् ॥ ३ ॥
असति रूपवद्द्रव्यामिधाते तृणे कर्म स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यामिधातजन्यं विजातीय-
कर्मत्वाच्चदौप्राहृतकाशादिकर्मवदिति ॥ ४ ॥ ४२ ॥—

पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहव्यापि त्वग्निन्द्रियम् ॥ ४३ ॥

वायुं विभजते—पूर्ववदिति । वायोर्निश्चितादि पूर्ववज्जलवत्तेजोवद्वा उक्तं
बोध्यमित्यर्थः । वायुर्द्विधा नित्योऽनित्यश्च । आद्यः परमाणुरूपः । अन्यः परमाणु-
मिश्रोऽवयवी, स च त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयमेदात् । शरीरं वायवीयमयोनिजं
वायुलोके पिशाचादीनां च प्रमिद्धमेव । वायवीयमिन्द्रियं दर्शयति—देहव्यापी-
तीति । त्वग्निन्द्रियमित्येकं पदम् । त्वस्थितमिन्द्रियं त्वमिन्द्रियं, तद्देहव्यापि
सकलं देहं व्याप्य वर्तते इत्यर्थः । शरीरव्यापकम् । इत्यत्वे सति रूपादिपञ्चसु
स्पर्शमात्राभिमित्यज्ञकमिन्द्रियं सम्वायवीयमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ॥

विषयं दर्शयति—प्राणादिरिति । प्राण एकोऽपि दृढदनामिकण्ठदेहेति-
स्थानमेदादुच्छ्वासनिःश्वासाजसमीकरणोक्तमणवलाधानेति क्रियामेदाच्च प्राणापान-
समानोदानव्यानेति यच्च संज्ञा लभते । तदादिः सर्वोऽपि वायुर्विषय इत्यर्थः ॥—

आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥ ४४ ॥

अधाकाशं निरूपयति—आकाशस्य स्थितिः । वैशेषिक इति । विशेष-
गुणान्तरव्याप्यवर्धम् । एतेनाकाशे प्रमाणं दर्शितम् । तथाहि । शब्दः पृथिव्या-
द्यष्टद्रव्यातिरिचन्द्रव्याधितः अष्टद्रव्यानाधितत्वे सति द्रव्याधितत्वादिति । तैव
शब्दाधिकरणमाकाशमिति सिद्धम् । तथैकं नित्यं विमु बोध्यम् ॥ ४४ ॥

इन्द्रियं तु भवेत्क्षेत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ॥

शरीयशरीरविषययोरमावादिन्द्रियं दर्शयति—इन्द्रियमिति । आकाश एव
क्षेत्रं शब्दप्राद्वकमिन्द्रियं भवेत् । नन्वेकस्याकाशस्य कथं नानाभोग्रहप्रत्वमन्य-
थैकक्षेत्रज्ञः शब्दः सर्वैरपि श्रूयेत भोग्रहैक्यादित्याद्यह्लाद—एक इति ।
आकाश एकः सन्नप्युपाधितः कर्णशब्दुलीरूपाणामुपाधीनां भेदाच्चाना भोग्रं
भवेत् । तथाच क्षेत्रकर्णशब्दुत्पत्तिरिति चमाकाशं क्षेत्रभोग्रं क्षेत्रकर्णशब्दुत्प-
त्तिरिति क्षेत्रभोग्रमिति व्यवसायसंभवाच्च सर्वशब्दध्रावणापत्तिरिति भावः ॥—

जन्यानां जनकः कालो

कालं निरूपयति—जन्यानामिति । जन्यानां कार्याणां जनको निमित्तकारणं कालः । अथ पटो भविष्यति, श्वः पटो भवितेत्यादिप्रतीतिबलात्तत्कालोपर्यधिकरणत्वेन कालस्य विषयीकरणादधिकरणस्य च निमित्तत्वावश्यंभावात्कालस्य कार्यतापरिउक्तं प्रति निमित्ततमिति ॥—

जगतामाश्रयो मतः ॥ ४५ ॥

ननु काले एव किं प्रमाणमित्याशङ्क्य जगदाधारतया तन्पिदिमाह—जगतामिति । इदानीं पट इति प्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्ददिकं विषयीकरोति । तत्र पटस्य सूर्यपरिस्पन्देन संबन्धो वाच्यः । च न संयोगः तस्य द्रव्यमात्र-वृत्तित्वात् । सूर्यपरिस्पन्दस्य च किर्यारूपतया संयोगासंभवात् । नापि समवायः सूर्ये समवेतस्य सूर्यस्पन्दस्य घटे समवायासंभवात् । नापि स्वसमवायिसंयोगः सूर्येण एव पटस्य संयोगादर्शनात् । किन्तु साध्यसंयुक्तसंयोग एव । स्वं सूर्यपरिस्पन्दस्यदाश्रयः सूर्यस्तरसंयोगी कालत्वेन विभुना संयोगो घटस्येति सूर्यपरिस्पन्दघटयोः परम्परासंबन्धपटकतया कालः सिध्यति । नचाकाशस्यैव तद्वदकल-मस्तिपतिवाच्यम् । आकाशादिगात्मनामविनिगमनादतिरिक्तकालस्यैवाचिव्यात् ॥ ४५ ॥

परापरत्वाधीहेतुः

तत्रैव प्रमाणान्तरमाह—परापरत्वेति । परत्वापरत्वे कालिके ज्येष्ठकनिष्ठ-योर्वर्तमाने गुणविशेषौ तदुद्देशसाधारणं कारणं कालस्यदनभ्युपगमे ज्येष्ठे परत्वं कनिष्ठे चापरत्वं न द्रुष्येतेति भावः । तथाहि चैत्रो मत्तो ज्येष्ठ इति मैत्रवाक्ये चैत्रे ज्येष्ठत्वं मैत्रे च कनिष्ठत्वं प्रतीयते । तच्च परत्वापरत्वाधीनम् । परत्वं नाम बहुतरतपनक्रियासंबद्धत्वम् । अपरत्वं चाल्पतरतपनक्रियासंबद्धत्वम् । तत्र तपन-क्रियाणां चैत्रमैत्रपिण्डयोश्च साज्जत्संयोगः समवायः स्वसमवायिसंयोगो वा न संभवति किन्तु स्वसमवायिसंयोगिसंयोग एव परम्परासंबन्धस्तद्वदकथं कालः । तत्र परत्वापरत्वयोश्चैत्रमैत्रपिण्डे समवायिकरणे, कालपिण्डसंयोगस्तत्समवायि-कारणम्, अपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणम् । तत्र कालानभ्युपगमे कालपिण्डसंयोग-रूपासमवायिकारणाभावेन परत्वाद्यनुत्पादात्कथं ज्येष्ठकनिष्ठयोस्तदुद्दिः स्यादिति परत्वापरत्वासमवायिसंयोगाश्रयतया कालसिद्धिः । नचासमवायिकारणं विनैव परत्वाद्युत्पत्तिरेत्थिति वाच्यम् । भावकार्यस्य सावसमवायिकत्वनियमात् । नच

पिण्डगतरूपादेरेवासमवायित्वमस्त्विति वाच्यम् । नीरूपेऽपि वायौ सहसनात् । सचैको निलो पिबुध फालो ग्राह्यः ॥—

क्षणादिः स्यादुपाधितः ॥

ननु काणस्यैकत्वे क्षणदिनमासवर्षादिभेदः कथं तत्राह—क्षणादिरिति । एकोऽपि काल उपाधित उपाधिभेदात्क्षणादिव्यवहारमिष्यः स्यात् । तथाहि आदौ क्रिया ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्तत उत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति चतुर्वक्षणे उत्तरसंयोगो जायते, तत्र चतुर्णां क्षणानां क्रमादुपाधयः प्रदर्श्यन्ते । विभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म प्रथमक्षणोपाधिः । विभागकारणीभूतकर्मणस्तत्र जातत्वाद्भिभागस्य चोत्तरक्षणे जनिष्यमाणत्वेन तत्प्रागभावस्य तदा सत्त्वात् ॥ १ ॥ पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो द्वितीयक्षणोपाधिः । विभागस्य तत्र जातत्वात्संयोगस्य चोत्तरक्षणे नष्टपमाणतया तदा वर्तमानत्वात् ॥ २ ॥ पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावस्तृतीयक्षणोपाधिः । पूर्वसंयोगस्य बध्वादुत्तरसंयोगस्य च चतुर्वक्षणे जनिष्यमाणतया तत्प्रागभावस्य तदानीं सत्त्वात् ॥ ३ ॥ उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म चतुर्वक्षणोपाधिः, उत्तरसंयोगस्य तदा जातत्वात्तत्कारणकर्मणश्चाग्रे विनष्टपमाणत्वेन तदानीं सत्त्वात् ॥ ४ ॥ एवमग्रेऽपि क्षणव्यवहारः, तत्संघगणनया च दिनमासादिव्यवहारः । एवं भूतभविष्यद्वर्तमानत्वव्यपदेशोऽपि तादृशपदार्थाधारतया तत्रौपचारिको बोध्यः ॥—

दूरान्तिकादिधीहेतुर्नित्या चैका दिगुच्यते ॥ ४६ ॥

दिशं निरूपयति—दूरान्तिकादीति । भावप्रधानोऽत्र निर्देशः । दूरत्वान्तिकत्वे दैशिकपरत्वापरत्वे । असन्निहितत्वसन्निहितत्वे इति यावत् । तद्वियत्संगतनस्य हेतुरमाधारणकारणं दिक् । सा चैका नित्या च । तथाहि । 'शुक्रक्षेत्राद्रीद्वारं निकटं काश्यपेक्षये'ति वाक्ये हरिद्वारेऽन्तिकत्वं काश्यां च दूरत्वं प्रतीयते । तत्रान्तिकत्वं नाम काशीनिष्टसंयुक्तसंयोगापेक्षयात्पतरसंयुक्तसंयोगवत्त्वम् । दूरत्वं च हरिद्वारनिष्टसंयुक्तसंयोगापेक्षया बहुतरसंयुक्तसंयोगवत्त्वम् । परम्परसंबन्धपटका च दिगाश्रयणीया । काशीहरिद्वारे हि स्वनिष्टदूरत्वान्तिकत्वयोः समवायिनी, ताभ्यां च दिवसंयोगोऽसमवायिकारणम् । अपेक्षाबुद्धिर्निमित्तम् । तत्र दिगनभ्युपगमे असमवायिसंयोगाभावेन परत्वापरत्वे च प्रतीयेयातामिति तदुद्देशसाधारणं कारणं दिक् । नच काल एव तत्र हेतुरस्त्विति वाच्यम् । कालिक-

परत्ववत्यपि देशिकापरत्वदर्शनात् । सा चैका, नानात्वे गौरवात् । नित्या वै
ध्वंसाप्रतियोगित्वात् । विन्धी च, सर्वत्र कार्योपलम्भात् ॥ ३६ ॥

उपाधिमेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ॥

ननु दिश एकत्वे कथं प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहितरित आह—उपाधीति ।
एकापि दिगुपाधिमेदात् प्राच्यादिव्यपदेशभाक् पूर्वादिनामतां भजते इत्यर्थः । तत्रो-
दयगिरिसन्निहितत्वं प्राच्यामुपाधिः, तत्रवहितत्वं प्रतीच्यां, मेरुसन्निहितत्वमुदीच्यां
तत्रवहितत्वमवाच्याम् । यतो यन्मूर्तं यन्मूर्तोदयगिरिसन्निहितं तत्ततः प्राची ।
एवमन्यदपि । तथाहि । हरिद्वारात्काशी प्राच्यामित्यस्य हरिद्वारनिष्ठोदयगिरिसंयुक्त-
संयोगापेक्षयात्पत्तरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिः काशीत्यर्थः । काशीतः प्रती-
च्यां हरिद्वारमित्यत्र काशीनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षया बहुतरुदयगिरिसंयुक्त-
संयोगवन्मूर्तवृत्तिः हरिद्वारमित्यर्थः । एवं विन्ध्यादुदीच्यां हिमालय इत्यस्य विन्ध्य-
निष्ठमेरुसंयुक्तसंयोगापेक्षयात्पत्तमेरुसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिर्हिमालय इत्यर्थः । हि-
मालयादवाच्यां विन्ध्य इति हिमालयनिष्ठमेरुसंयुक्तसंयोगापेक्षया बहुतरुमेरुसंयु-
क्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिर्विन्ध्य इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि योज्यम् । परम्परासंबन्धपटका
च दिगित्युक्तं प्राह ॥—

आत्मेन्द्रियाधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥ ४७ ॥

आत्मानं निरूपयति—आत्मेति । अस्वीकृत्यलङ्घ्यादिमतयात्मनां नाना-
स्वाधात्मत्वं श्रुतिः । अथा च : सुखादिसंवेदनाधिकारणतावच्छेदकतया विद्यतेति ।
इश्वरे तज्जातिसत्त्वेऽपि धर्माधर्मोद्यभावान्न सुखाद्युत्पत्तिः । नन्वात्मनि किं प्रमाणं,
बाह्यं प्रत्यक्षमाभ्यन्तरं वा । न तावदाद्यम्, तस्य रूपवद्व्यभिचयतया त्वदमीष्टा-
रूपिद्रव्यात्मगोचरत्वासंभवात् । नवान्वयम्, अहं जानेऽहं पश्याम्यहं सुखीत्यादि-
रूपस्य तस्य देहेन्द्रियमित्यतयाप्युपपत्तौस्तेनातिरिक्तात्मसाधनायोगादिति प्रतिप-
क्षमानं प्रतिदेहिन्द्रियायातिरिक्तात्मसत्त्वसाधकं प्रमाणमुपन्यस्यति—इन्द्रिया-
दीति । आदिपदेन शरीरं शब्धते । इन्द्रियाणां शरीरस्य चाधिष्ठाता परम्परया
वैतन्यसंपादकः । ननु मास्त्वधिष्ठाता का सत्तिसद्वदनभ्युपगम इत्यत्र आह—
करणं हीति । हि यस्मात्करणं छिदादिसाधनं कुठारादि सकर्तृकं कर्त्रधिष्ठित-
मेव छिदादौ क्षमं सत् नान्यथा । तथा यद्युपा पश्यामि भोजेण शृणोमीत्यादि-
प्रत्ययादिन्द्रियाणां करणत्वं निर्विवादम् । करणस्य च सकर्तृकत्वनियमादधिष्ठातृन-

साधनीयम् । मनसश्चेतनत्वे ज्ञानमुखदुःखाद्याभयत्वं तस्यैवायातं, प्रत्यक्षे च महत्त्वं हेतुर्मनसि च तदभावात्तद्वत्सुखादि परमाणुगतरूपादिवप्रोपलभ्येत । उपलभ्यते च सुखादिकमतः सिद्धस्तदाभवो मनोतिरिक्त आत्मेति भावः ॥४८॥—

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥

इत्यभात्मनो देहेन्द्रियमनोतिरिक्तत्वं प्रसाध्य स्वरूपतत्त्वं निरूपयति—**धर्माधर्मेति** । नित्यस्यात्मनोऽदृष्टाधारतया नाकृताभ्यागमादिदोषोपीत्यर्थः । पुरा विप्रतिपद्यमानं प्रत्याभसत्त्वेऽनुमानं प्रमाणमुपन्यस्तमय तत्संभावनावन्तं प्रति प्रत्यक्षमुपन्यस्यति—**अध्यक्ष इति** । विशेषगुणा ज्ञानमुखदुःखादयस्तद्योगतस्तत्संबन्धेनारमाध्यक्षः स्वदेहे प्रत्यक्षः, अहंजानेऽहंमुखीत्यादिप्रसीतेः ॥ ४९ ॥

प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रयगत्येव सारथिः ॥

अहंकारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥

विशुद्ध्यादिगुणवान्

ननु परदेहे कथं स ज्ञायेत तत्राह—**प्रवृत्त्यादीति** । परदेहेऽयमात्मा प्रवृत्त्यादिनानुमीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा, सा च प्रयत्नसाम्या, प्रयत्नश्च चैतन्यानधिकरणदेहे न सम्भवतीति देहे दृष्टा प्रवृत्तिः स्वहेतुप्रयत्नाभयतया तत्रात्मानमनुमापयति । तथाहि इदं शरीरं सात्मकं हिताहितप्राप्तिपरिहारायंक्रियावत्त्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा मृतशरीरमिति । तत्र दृष्टान्तमाह—**रथेति** । परप्रवर्तनामन्तरेणानुपपद्यमानया रयगत्या यथा सारथिरनुमीयते तद्वत् । दूराद्दृश्यमानोऽयं रयः सारथिमानुत्तरदेशसयोगानुबूलक्रियावत्त्वावन्नैव तन्नैवं तदनपिष्ठितरथवदिति । **अहंकारोऽहमिति** ज्ञानं तस्याश्रयोऽयमात्मा । तथाचाहं जानेऽहं मुखीत्यादिप्रत्ययस्य न देहेन्द्रियादिविषयत्वमित्यर्थः । ननु घटवदात्मा किं न विषयीक्येतेत्यत आह—**मनोमात्रस्येति** । मनश्चन्दो मानसप्रत्यक्षवाची । रूपादिरहितत्वेन मनोभिन्नेन्द्रियाविषयतया सुखादिमत्त्वेन केवलमनोजन्यप्रत्यक्षविषयत्वादात्मनो न घटादिवप्रत्यक्षमित्यर्थः । स च मध्यमपरिमाणत्वे घटादिवद्विषयत्वापसरणत्वे सुखाद्यनध्यक्षत्वापत्तेः परितोपादिसुग्राह्यः । नच तयात्वे शरीराद्वहिरपि सुखादिभानप्रसङ्गः । आत्मनि सुखापुत्पत्तावच्छेदकतया शरी-

रस्य निमित्तत्वात् । बुद्ध्यादीत्युक्तानुवादः स्पष्टतयाः । वस्तुतो बुद्धेः प्रपञ्चनाथं
प्रसङ्गापादनं फलम् । बुद्धिः सर्वव्यवहारहेतुर्ज्ञानम् । आदिपदात्सुखदुःखेच्छाद्वे-
पप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा गृह्यन्ते इति चतुर्द-
शगुणवानात्मा ॥ ५० ॥—

बुद्धिस्तु द्विविधा मता ॥

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥

अत्रैव प्रसङ्गाबुद्धिं विभजते—बुद्धिरिति । द्वैविध्यमुपपादयति—अनु-
भूतिरिति । संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतित्वद्विधं ज्ञानमनुभूतिः । अनुभूतेः
प्रमाऽप्रमादिविभागमुपरिष्ठाद्वर्णयिष्यति, अत्र प्रमास्तस्या तां विभजते—अनु-
भूतिरिति ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षमप्यनुमितिसंयोगमिति शब्दजे ॥

प्राणजादिप्रमेदेन प्रत्यक्षं पञ्चिधं स्मृतम् ॥ ५२ ॥

चातुर्विध्यमेवाह—प्रत्यक्षमिति । शब्दजा शाब्दी । एतासां चतसृणामनु-
भूतीनां कमाचत्वारि करणानि, प्रत्यक्षमनुमानमुपमानं शब्दश्चेति । तत्र प्रत्य-
क्षानुभूतिकरणं प्रत्यक्षम् । इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षानुभूतिः । इन्द्रिय-
जन्यरूपादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति । मनोरूपेन्द्रियजन्यानुमित्यादौ तद्वार-
णायेन्द्रियत्वेनेति । अनुमित्यादौ न मनस इन्द्रियत्वेन करणत्वमपि तु मनस्त्वेन ।
इन्द्रियत्वेन करणत्वं तु मनसः सुखादिसाक्षात्कार एव । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यं
जीवप्रत्यक्षस्य प्रवृत्तत्वात् । तत्प्रत्यक्षं विभजते—प्राणजादीति । प्राणजं
रासनं भौत्रं चाक्षुषं स्पर्शनं मानसमिति भेदेन ॥ ५२ ॥

प्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ॥

तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥ ५३ ॥

तत्र प्राणेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्राणजम् । तद्वर्णयति—प्राणस्येति ।
गन्ध उद्भूतः । गन्धत्वं तद्भूता जातिः । आदिपदात्सौरभासौरभादि । एतत्सर्वं
प्राणस्य गोचरः प्राणः । रसनेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं रासनम् । तदाह—
तथेति । रस उद्भूतः । तथा रसत्वं मधुरम्लोदिय रसज्ञाया रसनाया गोचरः ।

धोत्रसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं श्रौतम् । तद्वयति—उच्येति । शब्दः प्रान्तभवः ।
तथा शब्दत्वं मन्त्रताराविशेषस्य श्रुतेः धोत्रेन्द्रियस्य विषयः ॥ ५३ ॥

उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये ॥

विभागसंयोगपरापरत्वे स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

चक्षुरिन्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं चाक्षुषं प्रत्यक्षम् । तत्तिरूपयति—उद्भूत-
रूपमिति । ततोद्भाषयुक्तत्वेऽस्मान्महाबुद्धेति । तद्वन्ति उद्भूतरूपवन्ति
द्रव्याण्यपि नेत्रगोचराः । परिमाणयुक्तं परिमाणमपि हलसीर्षादिर्दं नेत्र-
प्राप्तम् ॥ ५४ ॥

क्रियाजातिर्योग्यवृत्तिः समवायश्च तादृशः ॥

क्रिया कर्म जातिः सामान्यम् । अयोग्यवृत्तेः, क्रियायां जातेषामहणयो-
ग्यवृत्तिरिति विशेषणम् । एवञ्च पृथक्त्वादीनमपि बोध्यम् । अयोग्यवृत्तीनां
तेषामप्यमहणात् तादृशो योग्यवृत्तिः समवायोपि नयनगोचरः ॥—

गृह्णाति चक्षुः संयोगादालोकोद्भूतरूपयोः ॥ ५५ ॥

चाक्षुषज्ञाने सहकारिणं दर्शयति—गृह्णातीति । चक्षुर्नेत्रं आलोकोद्भूत-
रूपयोः संयोगात्संख्यात्पदार्थं गृह्णाति, अतोऽन्धकारे न चाक्षुषं, तत्रालोकसं-
योगाभावात्, नापि पिशाचादिचाक्षुषं तत्रोद्भूतरूपमाभावात् । आलोकस्य घटेन
संयोगः संबन्धः । घटसमवेतादिना तु संयुक्तसमवायादिः । उद्भूतरूपस्य तु
घटेन समवायः । घटसमवेतादिना तु संयुक्तसमवायादिः । तथाच चाक्षुषमात्रं
प्रबालोकोद्भूतरूपयोर्हेतुत्वं बोध्यम् ॥ ५५ ॥

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः ॥

रूपान्स्वक्षुषो योग्यं

स्पर्शेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं स्पर्शजन्यम् । तदाह—उद्भूतेति । उद्भूतरू-
पाश्च द्रव्यं सोऽप्युद्भूतस्पर्शोपि, चक्षुरात्स्पर्शत्वं श्रोत्रोष्मादिषु त्वचो गोचरः ।
किञ्च रूपान्वत् स्पर्शपत्त्युद्भूत्यादिभिर्न यच्चक्षुषो योग्यं पृथक्त्वादिसमवायान्तं
प्राप्तमुक्तं तदपि त्वचो गोचर इत्यर्थः ॥—

रूपमत्रापि कारणम् ॥ ५६ ॥

द्रव्याध्यक्षे

अथ बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे हेतुमाह—रूपमिति । अत्र द्रव्याध्यक्षे इत्यभि-
महोक्तस्य पदं पूर्वान्वयि । यथा चन्द्रनिद्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणं तथा-
त्रापि त्वनिद्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षेऽपि रूपं कारणम् । रूपवतामेव घटादीनां त्वाच-
क्षाद्यदर्शनाजीरूपगगनादौ तदभावादर्शनात् । नच स्पर्शस्यैव कारणत्वं, प्रमाया
अप्रत्यक्षत्वापत्तेः । नचोभयोः कारणत्वं, गौरवादतो रूपस्यैव कारणत्वम् । अतो
वायौ स्पर्शसत्त्वेऽपि रूपाभावादप्रत्यक्षत्वमिष्टमिति प्राञ्चः । नव्यास्तु धातुं
स्पृशामीत्यवाधितप्रतीतिबलाद्वायोस्त्वात्वं स्वीक्रियते । तत्र स्पर्शस्य कारणत्वम् ।
तथाच द्रव्यस्य चाक्षुषे रूपं त्वाचे स्पर्शः कारणमिति न प्रत्यक्षमात्रे रूपस्य कार-
णत्वमिच्छातुः ॥ ५६ ॥—

त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ॥

अथ ज्ञानमात्रे हेतुमाह—त्वच इति । मनसा सह त्वचो योगो ज्ञानमात्रे
कारणम् । अणुपरिमाणं हि मनो यदा त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति प्रविशति तदा सुषुप्तौ
किमपि ज्ञानं न जायते । यदा च ततो विश्रुत्य त्वचा युज्यते तदा यथायोग्यं
ज्ञानानि जायन्ते, अतो ज्ञायते त्वजनोयोगस्य ज्ञानमात्रं प्रति हेतुत्वम् । अन्यथा
सुषुप्तावपि ज्ञानं प्रसज्येत । नच त्वजनोयोगस्य ज्ञानमात्रहेतुत्वे चाक्षुषादिकाले
त्वाचमपि स्यादिति वाच्यम् । तत्रानुभवानुरोधेन चाक्षुषादिसामभ्यास्त्वाचादिप्रति-
बन्धकत्वकल्पनात् ॥—

मनोप्राप्तं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥ ५७ ॥

मानसं प्रत्यक्षमाह—मनोप्राप्तमिति । मतिर्ज्ञानं कृतिर्यत्नः सुखादिकं
मनोप्राप्तं मनोजन्यप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । एवं सुखत्वादि सुखादिमांशात्मापि
मनोप्राप्त इति बोध्यम् ॥ ५७ ॥

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमुच्यते ॥

मतिः कृतिरिति ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षविषयत्वमुक्तं तत्र विशेषमाह—
ज्ञानमिति । ज्ञानं हि दिवा निर्विकल्पकं रात्रिकल्पकं च । तत्र निष्प्रकारं,
ज्ञानं निर्विकल्पकम् । सप्रकारकं ज्ञानं रात्रिकल्पकम् । तथाहि, घटान्द्रव्यविशिष्टं

घटोऽप्रमिति घटघटत्ववैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं जायते तत्सविकल्पं, घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायेन चेदं विष्णीक्रियते । विशिष्टज्ञाने च विशेषणज्ञानं (विशेष्यज्ञानं च) कारणमिति सविकल्पज्ञानात्प्राग् घटघटत्वमात्रावगाहि तद्वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानमपेक्षितं तदेव निर्विकल्पम् । ननु घटघटत्वसन्निकृष्टमिन्द्रियं तद्वैशिष्ट्यमप्यवगाहतामिति चेन्न । तस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वे सविकल्पतापत्त्या तत्रापि विशेषणाद्विज्ञानापेक्षायामनवस्थापतेः । ततः प्राथमिकं ज्ञानं वैशिष्ट्यावगाहि स्वीकार्यम् । तादृशस्य चानुव्यवसायादर्शनादतीन्द्रियत्वमिति ।—

महत्त्वं पङ्क्तिषु हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापारः सोऽपि पङ्क्तिषुः ॥

निरूपिते पङ्क्तिप्रत्यक्षे हेतुमाह—महत्त्वमिति । महत्त्वं परिमाणविशेषः । परमाणौ तदभावाच्च प्रत्यक्षम् । गगनादौ तत्तत्वेऽपि रूपायमावाञ्च प्रत्यक्षम् । महत्त्वस्यालोकवद्रव्यतत्त्वमपेक्षादिप्रत्यक्षे सन्निकर्णो ज्ञेयाः । इन्द्रियमिति । इन्द्रियं पङ्क्तिप्रत्यक्षे करणं मतम् । विशेषतश्चाग्राये चक्षुस्त्वापे त्वगित्यापुर्णं, सामान्यतः प्रत्यक्षे इन्द्रियमित्यर्थः । ननु करणं ज्ञान असाधारणं कारणं तत्रासाधारण्यं नाम व्यापारत्वमिति वक्ष्यम् । तदिन्द्रियेषु को नाम व्यापारे यद्वत्तया तेषां करणत्वमिति लप्यत इत्याशङ्क्यत—विषयेन्द्रियेति । अत्र व्यापारपदस्य सन्निकर्षमात्रेऽभिप्रायो बोध्योऽन्यथा [तज्जन्यत्वे एति तज्जन्यजनको व्यापार इत्युक्ते] धोत्रसंबन्धेऽप्याप्तिप्रसङ्गात्संबन्धस्य समवायस्य नित्यसंबन्धत्वेन तदजन्यत्वात् । सन्निकर्षं मिश्रयते—सोऽपीति । संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावधेति पङ्क्तिषुः सन्निकर्षः ॥ ५८ ॥—

द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥

द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ॥

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥

तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन च ग्रहः ॥

विशेषणतया तद्वदभावाणां ग्रहो भवेत् ॥ ६१ ॥

तत्र प्रथममुदाहरति—द्रव्यग्रह इति । द्रव्यग्रहो द्रव्यप्रलक्षं संयोगादि-
न्द्रियसंयोगात्सन्निकर्षाद्भवति । तत्रापि चाक्षुषे द्रव्यप्रलक्षे चक्षुःसंयोगः, स्पर्शने-
त्वकसंयोग इति विशेषः । द्वितीयमाह—संयुक्तसमवायत इति । द्रव्येषु घटा-
दिषु समवेतानां रूपादिगुणानां चलनपतनादिक्रियाणां घटत्वादिसामान्यानां वा
ग्रहः संयुक्तसमवायतः सन्निकर्षाद्भवति । चक्षुरादि-संयुक्ते घटादौ तेषां
समवायात् । तत्रापि द्रव्यसमवेतानां चाक्षुषं चक्षुःसंयुक्तसमवायात्, स्पर्शने-
त्वकसंयुक्तसमवायात्, घ्राणजं घ्राणसंयुक्तसमवायादिसिद्धादिविशेष उक्तः । तृतीय-
माह—तथेति । तथा पूर्ववत् । तत्रापि द्रव्यसमवेतेषु गुणादिष्वपि समवेतानां
रूपरचनीलज्वादिसामान्यानां ग्रहणं तत्समवायतः इन्द्रियाणां संयुक्तसमवेत-
समवायसन्निकर्षाज्जायते । इन्द्रियसंयुक्ते द्रव्ये समवेतगुणादिषु सामान्यानां सम-
वायात् । अत्रापि विशेषः पूर्ववत् । चतुर्थमाह—शब्दस्येति । शब्दस्य
समवायतः समवायसन्निकर्षेण ग्रहणम् । शब्दो हि श्रोत्रेण गृह्यते श्रोत्रं च कर्ण-
शङ्कुलवच्छिन्नं नभ एव । शब्दश्चाकाशगुणः गुणगुणिनोश्च संबन्धः समवाय
इत्युक्तं प्राक् । पञ्चममाह—तद्वत्तीनामिति । शब्दसमवेतानां शब्दत्वादीनां
प्रलक्षं समवेतसमवायेन जायते । श्रोत्रसमवेते शब्दे तेषां समवायात् । अथ
पष्ठं सन्निकर्षमाह—विशेषणतयेति । अभावानां ग्रहो विशेषणतादृश्य-
सन्निकर्षेण भवति । भूतले घटो नास्तीत्यत्र भूतलाधिकरणकषटप्रतियोगिका-
भावोऽधिकरणसंबन्धेन्द्रियेण गृह्यते । तत्र सन्निकर्षं विना ग्रहणायोगादिन्द्रिय-
स्याभावेन सन्निकर्षो वाच्यः । स च न संयोगः संभवति । अभावस्याद्रव्यत्वा-
च्चापि समवायः, अयुतसिद्धाभावात् । नापि संयुक्तसमवायादिरिन्द्रियसंयुक्ते भूत-
लादावभावस्य समवायाद्यभावार्त्तिस्तु परिशेषात्तत्र विशेषणविशेष्यभाव एव
संनिकर्षः । तत्रापि भूतले घटाभाव इत्युद्देशे भूतलं विशेषणमभावश्च विशेष्यः,
घटाभाववद्भूतलमित्युद्देशे भूतलस्य विशेष्यत्वमभावस्य विशेषणत्वमिति बोध्यम् ।
विशेषणविशेष्यभावश्च विशेषणविशेष्यस्वरूपमेव नातिरिक्तः संबन्धः । तत्रापि
भूतलादां घटाभावादिः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते । रूपादां रसाद्यभावस्तु संयुक्त-
समवेतविशेषणतया, रूपत्वादौ रसत्वाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतये-
स्यायूहनीयम् ॥ ५९-६१ ॥

यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ॥

“प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६२ ॥

ननु यदीन्द्रियेण विशेषणतासन्निकर्षेणभावो गृह्यते तदान्वकारेऽपि घटाभाव-
वाधुप्यं किं न जायते तथा स्वप्ने पिशाचाख्यन्ताभावस्यापि बाधुप्यं स्यात्तत्रेन्द्रिय-
संबद्धविशेषणतायाः सत्त्वादित्याशङ्काह—यदीति । यदि प्रतियोगी स्यात्तदोपल-
भ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते प्रसजयितुं शक्यते तत्रैवाभावग्रहो नान्यत्रेति भावः । अय-
मर्थः—भूतलादौ घटादिज्ञाने तदभावज्ञानं न जायते, तेन प्रतियोग्यनुपलब्धि-
रभावग्रहे सहकारिणी । क्वचित्सत्त्वेऽप्यभावाग्रहात्तस्या योग्यत्वमपेक्षितं, तच्च
प्रतियोगिसत्त्वप्रसज्जनप्रसजितप्रतियोगिकत्वं प्रतियोगिनोऽभावप्रतियो-
गिनो घटादेर्यदि स्यादिति सत्त्वप्रसजनेन प्रयोजितसद्वोपलभ्येतेत्युपलब्धिरूपः प्र-
तियोगी यस्याः सानुपलब्धिरभावप्रत्यक्षे हेतुः । तथाचालोकवति भूतलादौ तथा
प्रसजयितुं शक्यतयाऽभावो गृह्यते । अन्वकारे तु न तथा प्रसजयितुं शक्यते,
तत्र घटसत्त्वेऽप्यालोकभावेन तदनुपलम्भसमर्थत्वाद् । अतो न तत्र घटाभाववा-
धुप्यम् । त्वावं तु तदभावप्रत्यक्षं तमस्यपि भवत्येव । यद्यत्र घटः स्यात्तदा त्वचा
भूतत्वमिवास्त्वदृश्यत न दृश्यतेऽतो नास्तीत्यापादनसंभवाद् । एवं स्वप्ने पिशाचा-
ख्यन्ताभावोऽपि न चक्षुषा गृह्यते । यद्यत्र पिशाचः स्यात्तदा स्वप्ने इवाद्रक्ष्यतेति
प्रसजयितुमशक्यत्वात्तत्र पिशाचसत्त्वेऽपि नीरूपद्रव्यतया तदनुपलम्भसमर्थत्वं सं-
भवाद् । स्वप्ने पिशाचान्योन्याभावस्तु गृह्यत एव यदि स्वप्ने पिशाचत्वं स्यात्तदा
स्वप्नत्वमिवोपलभ्येत योग्यवृत्तिजातीनामपि योग्यत्वादित्यापादनात् । एवं कृपाय-
भावो नेत्रेण गन्धभावो घ्राणेन रसभावो रसनया शब्दभावः श्रोत्रेण सुखाद्य-
भावो मनसा गृह्यत इत्यादि बोध्यम् । एतेनानुपलब्ध्येः पृथक् प्रमाणत्वमशक्यम् ।
अधिकरणप्रवृत्तार्थभावदयकेनानुपलब्धिग्रहकृतेन्द्रियेणैवाभावग्रहोपपत्तावनुपलब्ध्येः
पृथक्प्रमाणत्वकल्पनस्यानुचितत्वादिति । विशेषणतासन्निकर्षस्य स्थलान्तरमाह—
प्रत्यक्षमिति । नीलो घट इत्यत्र नीलविशिष्टं घटं गृह्यन्तुर्घटनीलं च तद्वैशिष्ट्यं
चावगाहते । तत्र घटं द्रव्यं संबोधेन, तद्रतनैत्वं च संयुक्तसमवायेन गृह्णाति ।
समवायरूपं च वैशिष्ट्यं केन सन्निकर्षेण गृह्णातीति शोध्यम् । तत्र संयोगादसंभवा-
द्विशेषणतासंबन्धः परिशिष्यते । तत्रापि घटादौ नीलादिसमवायः संयुक्तविशे-
षणतया, नीलादौ नीलत्वादिसमवायः संयुक्तमवेतविशेषणतयेत्यादि प्राक्-
चोच्यम् ॥ ६२ ॥

अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ॥

सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥

लौकिकालौकिकमेवेन प्रत्यक्षं द्विधा । तत्रायं षोढा सन्निकर्षजन्यं निरूपितम् ।
अथ द्वितीयं निरूपयितुं तदेतुसन्निकर्षं विभज्यते—अलौकिक इति । तदे-
वाह—सामान्येति ॥ ६३ ॥

आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते ॥

तदिन्द्रियजतद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥ ६४ ॥

तत्र प्रथमं दर्शयति—आसत्तिरिति । सामान्यज्ञानं सामान्यविषयकं ज्ञान-
माश्रयाणां सामान्याश्रयाणामासत्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । तथाच सामान्यं
लक्षणं स्वरूपं यस्य स सामान्यलक्षणः सन्निकर्ष इत्यर्थः । एकत्र धूमे बहिसंबन्धं
गृहीतवतो नरस्य धूमो बहिव्याप्योन वेति संशयो जायते तन्निवारणाय तर्क उपदि-
श्यते इत्यविवादम् । तत्र सन्निकृष्टधूमस्य संयोगेनोपस्थितिरितरधूमानां वहीनां च
केन सन्निकर्षेणोपस्थितिरिति विवेकव्यम् । उपस्थित्यभावे च संशय एव नोपपद्येत
लौकिकस्य च संयोगादेस्तत्रासंभवादलौकिकः स आधीयते । तथाहि । सन्निकृष्ट-
धूमबहिव्यक्तिनिष्ठधूमत्ववद्विलसामान्यज्ञानलक्षणसामान्यप्रत्यासत्त्या धूमत्वबहि-
स्त्वाश्रयाणां सकलधूमबहिव्यक्तीनामुपस्थितिर्जायते । ततः संशयोपपत्तिः । एवं
धूलीपटलेऽपि धूमभ्रमस्थले भ्रमरूपधूमत्वज्ञानेन सकलधूमभानम् । एवं यत्रैको
षट्कार्द्वयेन संबन्धेन यत्र ज्ञातस्वदनन्तरं तेन संबन्धेन तद्वदवतां सर्वेषां
भानमपि सामान्यलक्षणमेव । सामान्यं च तत्र घट एव, तज्ज्ञानेन तदाश्रयाणा-
मुपस्थितिः । ननु सामान्यमेव प्रत्यासत्तिरस्तु किं सामान्यज्ञानपर्यन्तधावनेन ।
तथा चेकत्र गृहीतधूमत्वादिसामान्यरूपसन्निकर्षेण सकलतदाश्रयधूमादिज्ञानं
सुसंपादमिति चेन्न । नित्यसामान्यस्थले तन्निर्वाहेऽप्यनित्यसामान्यस्थले तदनि-
र्वाहात् । तथाहि । घटनाशेषि घटवतः स्मरणे सति सकलघटवतां भानं जायते
तत्र जायते । तत्र घटरूपसामान्यस्य नाशान् । भ्रमते तु तदाशेषि स्मरणरूप-
तज्ज्ञानसन्निकर्षेण तदाश्रयाणां भानमुपपद्यते । ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि
यत्र सामान्यज्ञानं तत्र तदाश्रयाणां किमिति न चाक्षुषं प्रत्यक्षं जायते तत्राह—
तदिन्द्रियजेति । तानि चक्षुरादीनीन्द्रियाणि तेभ्यो जायते यः तद्धर्मबोधः तेषां
सामान्याश्रयाणां धर्मः सामान्यं तस्य बोधो ज्ञानं तस्य सामग्री चक्षुरादिसंयोगा-

लोकसंगोपादिका सा अपेक्ष्यते बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञाने जननीये
इति शेषः । तेन नान्यकारादौ चक्षुरादिना तत्प्रसंगः । लौकिकचाक्षुषादिकमलौकि-
कचाक्षुषादेर्व्यापकम् । व्यापकमात्रे व्याप्यमान उचित एवेति भावः ॥६४॥

विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥

द्वितीयमलौकिकसन्निकर्षमाह—विषयीति । स बोधो यस्य विषयी यदि-
षयकः तस्यैव बोधविषयस्यैव प्रत्यासत्तिर्ज्ञानलक्षणो व्यापारः सन्निकर्षो द्वितीय
इत्यर्थः । सामान्यलक्षणा तु ज्ञानविषयाध्यायानां प्रत्यासत्तिर्ज्ञानलक्षणा तु ज्ञान-
विषयस्यैवेति भावः ॥

योगिनो द्विविधाः प्रोक्ता युक्तयुज्जानमेदवः ॥ ६५ ॥

युक्तस्य सर्वदा मानं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥

इति प्रत्यक्षम् ॥

योगजघर्मेन योगिन इव पश्यन्ति नाम्य इति तद्विषयं दर्शयति—योगिन
इति ॥६५॥ इति प्रत्यक्षम् ॥

व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥

अनुमायां

अध्यानुमितिं निरूपयति—व्यापारस्त्विति । परामर्शत्वेन परामर्शजन्यं ज्ञान-
मनुमितिः परामर्शजन्ये परामर्शप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय परामर्शात्वेनेति ।
परामर्शप्रत्यक्षादौ विषयत्वेन हेतुत्वं न परामर्शात्वेनेति नातिप्रसङ्गः । अनुमिति-
करणमनुमानम् । व्यापारवचनं करणं करणमिति व्यापारप्रदर्शनपूर्वकमनुमिति-
करणमाह—व्यापारस्त्विति । अनुमायामनुमितिरूपानुभूतौ परामर्शः
व्यापारः, व्याप्तिधीर्व्याप्तिज्ञानं करणं भवेत् । अत्रेवं प्रक्रिया—देवदत्तो हि
महानयादौ धूमबहिस्ताह्वयं नियमेनोपलभ्य यत्र धूमस्तथागमिरिति धूमेऽपेक्ष्यति
गृह्णाति कदाचिन्निरिक्तमुपगतस्तद्रूपेऽग्नौ संदिहानस्तथाभ्रं लिङ्गधूमरेखावीक्षणो-
द्बुद्धसंस्कारात्पूर्वगृहीतां धूमो बहिर्व्याप्य इति व्याप्तिं स्मरेति । इदं व्याप्तिज्ञानम् ।
ततो बहिर्व्याप्यधूमवानयं गिरिरित्यनुसंधत्ते । अयं लिङ्गपरामर्शः । ततो बहि-

१ एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिसारकम्, २ बहिनिरूपितव्याप्यामयधूमनिष्ठा-
भेदतानिरूपितव्यापिकरणताज्ञाही पर्वतः.

मानयं गिरिति स्वार्थानुमितिरूपवते इति तदत्र व्याप्तिस्मरणरूपं व्याप्तिज्ञानं परामर्शं द्वारिकृत्यानुमितिं जनयद्यापारवत्कारणतया करणं भवति । परामर्शस्तु व्याप्तिज्ञानतो जातस्तच्चन्यानुमितिमव्यवधानेन जनयन्व्यापारतां भजत इति । नच परामर्शस्यैव करणत्वं तत्र व्यापाराभावान् ।

ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं नहि ॥ १ ॥

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥

प्राचीना व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिङ्गमेव स्वज्ञानं द्वारिकृत्यानुमितौ करणमिति वदन्ति । तदुपपत्तिरिति—ज्ञायमानमिति । ज्ञायमानमभ्यादिव्याप्यत्वज्ञानविषय-
कीक्रियमाणं लिङ्गं धूमादिकमभ्याप्यनुमितौ करणं न ॥ १ ॥ प्रतिज्ञातेऽर्थे युक्तिः
दर्शयति—अनागतादीति । अनागतं भावि आदिगोऽनीतं गृह्यते । इदं स्थले
यद्विमद्भविष्यति भाविधूमवत्त्वादित्दं यद्विमद्भूदतीतधूमवत्त्वादिति विषयाती-
तानागतलिङ्गतोऽप्यनुमितिर्जायते । यदिच ज्ञायमानलिङ्गस्य करणत्वं स्यात्तदा सा
न जायेत । तदानीमनुमितिकरणस्य लिङ्गव्याभावात् । मन्मते तु लिङ्गाभावेऽपि
सज्ज्ञानसत्त्वाभ्याप्तिज्ञानसंभवादनुमित्युपपत्तिः ॥ १ ॥—

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ॥ २ ॥

मनु कः परामर्शो यं व्यापारमादाय व्याप्तिज्ञानमनुमितिं जनयतीत्याशङ्क्य
परामर्शं लक्षयति—व्याप्यस्येति । व्याप्यस्य व्याप्याश्रयस्य पक्षवृत्तित्वधीः
पक्षवृत्तित्वज्ञानं पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं परामर्श इत्युच्यते । ॥ य वापि-

.....
.....
.....

इति परामर्शात्पक्षविशेषिकवानुमितिरिति तु नम्याः ।

व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसंबन्ध उदाहृतः ॥ ३ ॥

ननु व्याप्तिः का यदाश्रयतया लिङ्गस्य व्याप्यत्वमभिधीयत इत्याशङ्क्य
व्याप्तिं निरूपयति—व्याप्तिरिति । साध्यं यद्व्याप्यत्वमभिधीयत इत्याशङ्क्य
जलहृदादित्दवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः धूमवान्बद्धेरीत्यादौ साध्यवद-
न्यस्मिन्नसाध्यः पिण्डादौ बद्धेः सत्त्वाभाविव्याप्तिः । मनु समवायेन यद्विमतो-
यहपदयवादन्यस्मिन् महानसे वर्तमानत्वादूमस्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । व्याप्य-

तावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवत्त्वस्य विवक्षणात् । तथा च प्रकृते साध्यतावच्छेद-
कसंबन्धः संयोगस्तेन संबन्धेन साध्यत्वानेव महानसादिर्न साध्यवदन्य इति
तद्वृत्तिधूमे नाव्याप्तिः । साध्यवदन्यस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्प्रतियोगि-
ताकभेदवान्योध्यः । तेन साध्यवन्महानसादिप्रतियोगिकान्यत्वस्य धूमादिमति पर्व-
सादौ सत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवदन्यावृत्तित्वं वाच्यम् ।
तेन साध्यवदन्यस्मिन्धूमावयवे समवायेन धूमस्य वृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः, हेतुता-
वच्छेदकौ यः संयोगसंबन्धस्तेनाहृतेः । नर्चवमपि धूमवान्वहेरित्यत्र व्यभिचारि-
ण्यतिव्याप्तिः, साध्यवदन्यस्मिन्हेतुवहेरवृत्तित्वादिति वाच्यम् । साध्यवदन्यावृ-
त्तित्वमित्यत्रावृत्तित्वस्य वृत्तित्वसामान्याभावरूपस्य विवक्षणात् । वृत्तित्वसामान्या-
भावो नाम तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः । प्रकृते च बहौ साध्य-
वदन्यहृदवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि साध्यवदन्यतत्तायः सिद्धवृत्तित्वसत्त्वात् तादृश-
वृत्तित्वसामान्याभाव इति नातिव्याप्तिः ॥ ३ ॥

अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ॥

साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ४ ॥

ननु अभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राव्याप्तिः साध्यस्याभिधेयत्वस्य केवलान्वयितया
सर्वस्याभिधेयत्वेन साध्यवदन्याप्रतिषेधः । किंच सत्तावाजातेरित्यादौ साध्यवदन्य-
स्मिन्सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसंबन्धेन वृत्तित्वाप्रतिषेधेरव्याप्तिरित्यतो ल-
क्षणांतरमाह—अथवेति । हेतुर्विपते वसिन्स हेतुमान् हेत्वधिकरणं तन्निष्ठ-
त्ववृत्तियों विरहोऽत्यन्ताभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोरैकाधिकरण्यं सा-
मानाधिकरण्यं व्याप्तिः । हेतुसमानाधिकरणाल्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधि-
करण्यं व्याप्तिरिति भावः । तथाच न कुत्राप्यव्याप्तिः । धूमसमानाधिकरणाल्यन्ता-
भावस्य प्रतियोगिनो घटाद्वनोऽप्रतियोगी च साध्यो बद्धित्वसामानाधिकरण्यं धूम-
स्येति । केवलान्वयिसाध्यकेऽपि प्रमेयत्वसमानाधिकरणाल्यन्ताभावो घटाद्यभाव-
स्तदप्रतियोगिना साध्येनाभिधेयत्वेन सामानाधिकरण्यं प्रमेयत्वस्येति । एवं सत्ता-
वाजातेरित्यत्रापि जातिसमानाध्याल्यन्ताभावप्रतियोगिना साध्येन सत्तासामान्येन
समानाधिकरणत्वं जातेरिति सर्वमनाविच्छम् । ननु बहिमान्धूमादित्यत्राव्या-
प्तमिदं लक्षणं, पर्वतीयधूमाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वान्यहानसीयवहेरिति
चेन्न । समानाधिकरणयोर्व्याप्तेर्विवक्षणात् । ननु तथापि धटो ह्रस्वं गुणकर्मन्-

त्वविशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः । विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्येन शुद्धसत्ता
समानाधिकरणोऽभावः गुणादिनिष्ठास्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वाद्भव्यत्वस्येति चेन्न ।
अधिकरणस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणत्वस्याभिप्रेतत्वात् । अत्र हेतुता-
वच्छेदकं न शुद्धसत्त्वं किंतु विशिष्टसत्त्वम् । ततो गुणादेः शुद्धसत्ताधिकर-
णत्वेऽपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टसत्तारूपहेत्वधिकरणत्वाभावात् दोषः ।
ननु तथापि वह्निमान्धूमादित्यत्रैवाव्याप्तिः समवायेन धूमाधिकरणधूमावयव-
निष्ठोऽस्यन्ताभावप्रतियोगित्वाद्भेद इति चेन्न । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकर-
णत्वान्धूमात् संयोगेन धूमवह्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वाद्भेदोऽपि दोषः । ननु
तथापि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिः एतद्वृक्षत्वसमानाधिकरणो मूलाव-
च्छेदेन कपिसंयोगास्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वात्कपिसंयोगस्येति चेन्न । अस्यन्ताभा-
वस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाङ्गीकारात् । अत्र नु संयोगसमानाधिकरण एव संयो-
गास्यन्ताभाव इति न दोषः । ननु तथापि वह्निसाप्यकेऽव्याप्तिः धूमाधिकरणे पर्व-
तादौ समवायेन यो बहुपभावस्तत्प्रतियोगित्वाद्भेद इति चेन्न । साप्यतावच्छेदकसंब-
न्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्वीकारात् । तथाच धूमस्य संयोगेन वह्निसत्त्वात्सम-
वायेन बहुपभावस्योक्तसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावाच्चाव्याप्तिः । ननु तथापि
गुणवान्द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः । द्रव्यत्वाधिकरणनीलपटादिवृत्तिपीतरूपाद्यभावप्रति-
योगित्वाद्गुणस्येति चेन्न । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकसाप्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
साप्यसमानाधिकरणस्य व्याप्तिवपरिग्रहात् । पीतरूपाभावस्य न गुणत्वं प्रतियो-
गितावच्छेदकमपि तु पीतत्वमिति नाव्याप्तिः । अयं निर्गलितार्थः—हेतुतावच्छे-
दकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणवृत्तिर्यः साप्यतावच्छेदकसंबन्धेन
प्रतियोगिव्यधिकरणास्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकसाप्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नसाप्यसमानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति । हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नस्य हेतु-
तावच्छेदकीभूतसंयोगसंबन्धेनाधिकरणं महानसादितवृत्तिर्यः साप्यतावच्छेदक-
संयोगसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणः पटाद्यभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं साप्य-
तावच्छेदकं वह्नित्वं तदवच्छिन्नः यः साप्यो वह्निसत्समानाधिकरण्यं धूमव्याप्या-
स्येति ॥ ४ ॥

सिपाधयिपया शून्या सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति ॥

स पक्षस्तत्र वृत्तितज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ५ ॥

ननु व्याप्यस्य पक्षवृत्तितज्ञानं परामर्थ इत्युक्तं तत्र पक्षः कः । यत्र तादृशव्याप्या-

अयस्य वृत्तित्वं ज्ञायेत्तेत्याकाङ्क्षायां पक्षं लक्षयति—सिपाधयिपयेति । साधयितु-
मनुमानमिच्छा सिपाधयिषा तथा शून्या तदभावविशिष्टा सिद्धिः साध्यज्ञानं यत्र
न तिष्ठति स पक्षस्तत्र पक्षो हेतोर्वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् । अयं भावः—सिपा-
धयिषाविरहसदृशतसिद्ध्यभावः पक्षता, तदाधयः पक्षः । सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यदर्शना-
त्सिद्ध्यभाव इत्युक्तम् । क्वचित्सिद्धिसत्त्वेऽपि सिपाधयिषयानुमितिदर्शनात्सिपाध-
यिषाविरहसदृशतेति सिद्धिविशेषणम् । अत्र सिपाधयिषाभावो विशेषणं सिद्धितु
विशेष्यं विशिष्टाभावश्च पक्षता । तत्र विशिष्टाभावसिपाध । क्वचिद्विशेषणाभावात् यथा
देवदत्तसत्त्वेऽपि दण्डामादेन दण्ड्यभावः । क्वचिद्विशेष्याभावात्, यथा दण्डस-
त्त्वेऽपि देवदत्ताभावेन दण्ड्यभावः । क्वचिदुभयाभावाद्यथा देवदत्तदण्डयोरभावेन
दण्ड्यभावः । एवं यत्र सिपाधयिषास्ति सिद्धिरप्यस्ति तत्र सिपाधयिषाभावरूप-
विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वात्पक्षता । यत्र सिपाधयिषा नास्ति सिद्धिरपि
नास्ति तत्र विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावात्पक्षता । यत्र सिपाधयिषास्ति सि-
द्धिश्च नास्ति तत्रोभयाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावात्पक्षता । यत्र सिपाधयिषा नास्ति
सिद्धिरस्ति तत्र न पक्षता । तत्रोभयसत्त्वेन विशिष्टाभावाभावात् । नच सिपाधयि-
षामार्थं पक्षता तां विनापि गार्जितादिना जलदानुमानात् । नापि सिद्ध्यभावमार्थं
सिद्धावपि सिपाधयिषयानुमितिदर्शनात्सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वात्सिपाधयिषायाथो-
त्तेजकत्वात् । नापि संदिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षता, विनापि संदेहं स्रजितादिना छान-
मिहानुमितिदर्शनादगो विशिष्टाभाव एव पक्षता । एतादृशपक्षताधये व्याप्यस्य
वृत्तिवहानात्कार्यानुमितिर्जायते । परार्थानुमितिलु पथावयववाक्यप्रयोगाभ्याम् ।
पञ्चावयवास्तु प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनियमनानि ।

“प्रतिज्ञा साध्यवत्त्वेन पक्षस्य वचनं यता ।

पक्षम्यन्तं यच्चो हेतुः स्वादिगप्रतिज्ञादकम् ॥ १ ॥

व्याप्तेर्निरूपकं वाक्यमुदाहरणमिष्यते ॥

पक्षो हेतुसंज्ञातो भवेदुपनयनतया ॥ २ ॥

पक्षो साध्योपसंज्ञातो भवेन्नियमनं तथा ॥”

पर्यतो वहिमानीति प्रतिज्ञा, धूमवत्त्वादिति हेतुः । यो यो धूमवान् स स
वहमान् यथा महानसमित्युदाहरणम् । तथावायमित्युपनयः । तस्मात्तदेतिनिय-
मनम् । व्याप्तिधान्वयरूपा व्याप्तिरेकरूपा तद्वेदेन च हेतोरन्वयित्वं व्याप्तिरेकार-
मन्वयव्याप्तिरेकित्वमिति त्रैविध्यम् । तत्सर्वं स्वसमये निरूपयिष्यति ।

१ प्रतीबन्धकविपरकत्वमुपेक्षकत्वम् ।

अनैकान्तो विरुद्धाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।

कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा ॥ ६ ॥

प्रसङ्गाद्धेतवाभासानिरूपयति—अनैकान्त इति । अनुमितितत्करणान्यतर-
प्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वम् । ते च पञ्च । तत्रानैकान्तः सव्य-
भिचारः, प्रतिपक्षितः प्रतिपक्षो जातोऽस्येति प्रतिपक्षितः सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः ।
कालात्ययापदिष्टो बाधितः ॥ ६ ॥

आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः ॥

तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत् ॥ ७ ॥

तत्रानैकान्तिकं विभजते—आद्य इति ॥ ७ ॥

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ॥

साधारणानैकान्तिकं दर्शयति—य इति । यो हेतुः सपक्षे निश्चितसाध्यवति
विपक्षे निश्चितसाध्याभाववति च भवेत् वर्तते स हेतुः साधारणो मतः । विपक्ष-
वृत्तित्वं विरुद्धेऽप्यस्तीति तद्धारणाय सपक्षेति । यथा पूर्वतोऽभिमान्द्रव्यत्वादिति ।
द्रव्यत्वं हि बहिमति महानसादौ तदत्यन्ताभाववति च हृदेऽपि वर्तत इत्यस्य
साधारणानैकान्तिकत्वम् । अनेन व्याप्तिज्ञानं प्रतिबध्यते ।

यस्तूभयसाध्यावृत्तः स त्वसाधारणो मतः ॥ ८ ॥

द्वितीयानैकान्तिकमाह—यस्तिवति । यो हेतुर्भयसात्सपभाद्विपक्षाच्च व्या-
वृत्तः उभयत्रापि न वर्तते सोऽसाधारणो मतः । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वा-
दित्यत्र नित्यत्वं येषु निश्चितमाकाशादिषु ते सपक्षाः । येषु नित्यत्वाभावो निश्चितो
घटादिषु ते विपक्षा उभयत्रापि शब्दत्वं हेतुर्न विद्यते तस्य शब्दमात्रवृत्तित्वा-
दित्यस्यासाधारणानैकान्तिकत्वं, फलमस्य सामानाधिकरण्यप्रतिबन्धः ॥ ८ ॥

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ॥

तृतीयानैकान्तिकमाह—तथैवेति । केवलान्वयी अत्यन्ताभावाप्रतियोगी पक्षः
पक्षता यस्य स हेतुरनुपसंहारी यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यत्र सर्वस्य पक्षत्वा-
त्सामानाधिकरण्यप्रदस्थलान्तरामावाद्यासिद्धं अयाथायक्तयानुपसंहारित्वं दोषः ।

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ९ ॥

एवं द्विविधमनैकान्तं निरूप्य द्वितीयहेत्वाभासमाह—य इति । यो हेतुः

साध्यवति सपक्षे नैवास्ति स विरुद्धः । अत्रैवकारेण सपक्षमात्रावृत्तित्वमुच्यते ।
तेन साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वम् । यथा घटो नित्यः कृतकवा-
दित्यत्र कृतकत्वं हेतुनित्येष्वाकाशादिषु क्वापि न वर्तते प्रत्युत यत्र कृतकत्वं तत्रा-
नित्यत्वमिति साध्याभावध्यातव्यास्य विरुद्धत्वम् ॥ ९ ॥

आश्रयासिद्धिराद्या सात्स्वरूपासिद्धिरप्युत ॥

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥ १० ॥

तृतीयं हेत्वाभासं निरूपयितुमार्हा तद्वदकामसिद्धिं विभजते—आश्रया-
सिद्धिरिति ॥ १० ॥

पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ॥

आश्रयासिद्धिं दर्शयति—पक्षासिद्धिरिति । यत्र मणिमयो गिरिः पक्षो
भवेत्तत्र पक्षासिद्धिः हेतोराश्रयस्य पक्षस्यासिद्धिः पक्षासिद्धिः । आश्रयासिद्धि-
रित्यर्थः । मणिमयो गिरिरग्निमान्धूमादित्यत्र गिरिर्न मणिमय इति ज्ञाते सति तत्र
परामर्शः प्रतिषध्यते । यथा वा गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वादित्यत्रारविन्दे
पक्षे गगनीयत्वं नास्ति । पक्षे पक्षत्वावच्छेदकमात्र आश्रयासिद्धिरित्यर्थः ।

हृदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरयापरा ॥ ११ ॥

द्वितीयामसिद्धिमाह—हृद् इति । अपरासिद्धिः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । हृदे
पक्षे धूमवत्त्वलक्षणहेतुस्वरूपमेव नास्ति । यथा वा शब्दो गुणश्चाधुपत्वा-
दित्यत्र बाधुपत्वं शब्दे नास्त्येव तस्य धावणत्वात् । पक्षे व्याप्यत्वाभिमतत्वाभावः
स्वरूपसिद्धिरित्यर्थः । अनेनापि परामर्शप्रतिबन्धः ॥ ११ ॥

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ॥

तृतीयामसिद्धिमाह—व्याप्यत्वेति । अपरा तृतीया पर्वतोऽग्निमाग्नीलधूमा-
दित्यत्र । यद्यपि धूमे नीलत्वं वर्तते तथापि नीलधूमत्वं न व्याप्यतावच्छेदकं गौर-
वाकिन्तु धूमत्वमेव । तथाच धूमस्याभिव्याप्यत्वेऽपि नीलधूमस्य तयात्वाभावा-
व्याप्यत्वासिद्धिः । आदिपदान् काश्चनधूमादिकं शृण्वते । अत्र धूमे काश्चनमयत्वं
नास्त्येवेति तद्विशिष्टधूमस्याव्याप्यत्वाव्याप्यत्वासिद्धिः । इयमेव साधनाप्रसिद्धि-
पदेनोच्यते । साधने साधनतावच्छेदकत्वाभावः साधनाप्रसिद्धिः । एवं साध्यं
साध्यतावच्छेदकत्वाभावः साध्याप्रसिद्धिः । साध्यत्रैवान्तर्भाव्या । यथा पर्वतः
काश्चनमयवद्विमान्धूमादित्यत्र साध्ये नहौ काश्चनमयत्वाभावः । एवं सोपाधि-

योऽपि व्याप्यत्वाभिद्ध एव । यथा पर्वतो घूमवान्वहेरित्यत्राङ्गन्धनसंयोगवत्त्व-
मादायामेर्धूमव्याप्यता गृह्यते । उपाधिलक्षणं च स्वयमग्रे निरूपयिष्यति ॥

विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ १२ ॥

चतुर्थं हेत्वाभासमाह—**विरुद्धयोरिति** । यत्र विरुद्धयोः परस्परसाध्याभाव-
साधकयोर्हेत्वोः परामर्शो जायते स हेतुः प्रतिपक्षितः प्रतिपक्षो जातोऽस्येति प्रति-
पक्षितः । सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । पाठान्तरे सन्विद्यमानः प्रतिपक्षो यस्य तस्य भाव-
स्त्वतेत्यर्थः । यथा गन्धो नित्यो घ्राणविषयत्वाद्गन्धत्ववदिति गन्धोऽनित्यो जग्य-
त्वाद्वदति च । अत्र घ्राणविषयत्वेन नित्यत्वं साध्यते । तदभावश्च जन्यत्वेनेति
घ्राणविषयत्वं हेतुः प्रतिपक्षितः । अत्र परस्परभावव्याप्यवताहानात्परस्परानु-
मितिः प्रतिबध्यते । अत्र विरुद्धयोरित्युक्त्या यत्र साध्यतदभावयोः सामाना-
धिकरण्यं न विरुध्यते न तत्र प्रतिपक्षितत्वमिति सूच्यते । तेन कपिसंयोगी
एतद्वृक्षत्वात्कपिसंयोगाभाववानेतद्वृक्षत्वादित्यत्र न सत्प्रतिपक्षता । संयोगस्या-
व्याप्यवृत्तितया शास्त्रावच्छेदेन संयोगवत्त्वमपि मूलावच्छेदेन तदभावसाधने विरो-
धाभावात् ॥ १२ ॥

साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ॥

उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ १३ ॥

इत्यनुमानम् ॥

प्रथमहेत्वाभासमाह—**साध्यशून्य इति** । यत्र पक्षः साध्यशून्यः साध्या-
स्यन्ताभाववान् प्रमाणान्तरेण निश्चितोऽसौ बाधस्तद्वाहेतुर्बाधित इत्युच्यते ।
यथोत्पत्तिकालीनो घटो गन्धवान्पृथिवीलादित्यत्र घटे गन्धसत्त्वेऽप्युत्पत्तिका-
लावच्छेदेन तत्र तदभावो निश्चितः । प्रथमक्षणे द्रव्यस्य निर्गुणत्वस्वीकारात्सम-
वायिकारणं विना कार्योपपत्त्यसंभवात् । कारणस्य कार्यपूर्ववर्तित्वं नियमात् ।
तथाच द्रव्यं प्रथमक्षणे स्वयमुत्पन्नं क्षणान्तरे स्वगुणं जनयतीत्यभ्युपगन्तव्यम् ।
ततश्च प्रथमक्षणवावच्छेदेन घटे गन्धवत्त्वसाधने बाधः । एवं बहिरनुष्णो द्रव्यत्वा-
दित्यत्र स्पर्शानप्रत्यक्षेण बह्यनुष्णतानिश्चयाद्बाधः । एवं मूलावच्छेदेन संयोगाभा-
ववति दृष्टे मूलावच्छेदेनैव संयोगसाधने बाधः । अत्र बाधितसत्प्रतिपक्षयोः ता-
दात्म्यमिति प्रतिबन्धकत्वमितरेषां तु तत्करणपरामर्शादिप्रतिबन्धद्वारा परस्परमानु-

मितिप्रतिबंधकन्वमतोऽनुमितिगतरणान्यतरप्रतिबन्धक्ययार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वा-
भासन्वमिति निष्कर्षः सिद्धः ॥ १३ ॥ इत्यनुमानम् ॥

ग्राभीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ॥

सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम् ॥ १ ॥

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ॥

गवयादिपदानां तु शक्तिधीरूपमा फलम् ॥ २ ॥

इत्युपमनम् ॥

उपमिति दर्शयति—ग्राभीणस्येति । यत्र ग्राम्यजनः स्वयं गवयपदवाच्य-
मजानानो गोसदृशो गवय इति युतधिष्णुत्वा कदाचिद्वनं गतो गोसदृशं पिष्टं
दृष्ट्वातिदेशवाक्यार्थं स्मृत्वा तत्र पश्ये गवयपदवाच्यत्वं शङ्काति तत्र गवये गवय-
पदवाच्यत्वज्ञानमुपमितित्वत्र करणं व्यापारं चाह ग्राभीणस्येति । ग्राभीणपदेनार-
ण्यकपक्षौ स्वतः शक्तिज्ञानरहितं चान्यते । प्रथमत इति सकृदुपमित्या गवयमात्रे
सामान्यलक्षणसन्निकर्षेण गवयपदवाच्यत्वज्ञाने प्राप्ते पुनर्गवयान्तरं दृष्ट्वा उपमि-
तिर्न कल्प्येत्यर्थः । गवयादिकं पश्यत इति सादृश्यज्ञाने उद्बोधरूपमवधानमुक्तम् ।
गवादीनां सादृश्यधीः अर्थं पिष्टो गोसदृश इति ज्ञानं करणमुपमितावसाधारणं
कारणं अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं द्वातीकृत्योपमितिहेतुत्वात् अतिदेशस्य गोसदृशो
गवय इति सादृश्यबोधकवाक्यार्थस्य स्मृतिः सादृश्यज्ञानतो जाता तज्जन्योप-
मितिजनिकेति व्यापार उच्यते गवयादिपदानां शक्तिधीर्गवयादिपिण्डेषु
वाचकत्वसंकेतज्ञानमुपमा उपमितिः फलम् ॥ १ ॥ २ ॥ इत्युपमानम् ॥

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ॥

शब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ १ ॥

अर्थं शास्त्रीमनुभूतिमाह—पदज्ञानमिति । सामान्येत्यादि वाक्यं श्रुतवतः
पदज्ञानानन्तरं शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेन पदार्थस्मरणे सति श्वेकर्मज्ञानयनेऽहं नियुक्त
इत्यादिज्ञानमुत्पद्यते स शब्दबोधः । तत्र करणादि दर्शयति—पदज्ञानमिति । शब्द-
मानपदस्य करणत्वे मौनिकोक्तादौ शब्दबोधमावप्रसंग इति पदज्ञानमुत्पन्नं तत्र
शब्दबोधे पदार्थधीः पदार्थस्मरणं द्वारं व्यापारः तदपि पदजन्यमपेक्षितमन्यथा
चक्षुरादिना पदार्थज्ञानेऽपि शब्दलापतिः । शब्दबोधः शब्दजन्यानुभूतिः फलं

तत्र पदार्थबोधजनने शक्तिधीः सहकारिणी उपयोगिनी शक्तिज्ञानं विना पदज्ञानेऽपि पदार्थस्मरणाभावात् । शक्तियस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा-
रूपः संकेतः । अत्र लक्षणाप्युपलक्षणीया । तथाच शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेन
पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापार इत्यर्थः । शक्तिज्ञानं तु व्याकरणादितो भवति ।
तथाहि—

व्याकरणादुपमानात्कोशायव्यवहारतथापि ॥

वचसः शेषाद्विद्वतेराज्ञगिरा गृह्यते शक्तिः ॥ १ ॥

व्याकरणाद्यथा प्रकृतिप्रत्ययादीनाम्, उपमानाद्यथा गवये गवयपदवाच्यत्वज्ञानं,
कोशाद्यथा नीलादिपदानां गुणे गुणिनि च, व्यवहारतो यथा घटमानयेत्यादि-
चैत्रवचःप्रेरितमैत्रकृतपदानयनादिरूपव्यवहाराद्वाक्यस्य व्युत्पत्तिस्तोर्पदपदस्य घटे,
वाक्यशेषाद्यथा यवमयध्वरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य 'वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्र-
शातनम् । सोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कनिशाशालिनः' इति वाक्यशेषादीर्घश्रुक्ति-
शेषे, विवरणाद्यथा तुरंगोस्तीत्यत्राशोऽस्तीति पर्यायेण तदर्थक्यने तुरंगपदस्याश्वे,
आज्ञगिरा यथा कोकिलः पिक उच्यते इति पिकपदस्य कोकिले, क्वचित्प्रसिद्धपद-
साक्षिण्यादपि शक्तिग्रहो भवति यथा मधुकरः कुर्वते स्तमंभुज इत्यत्र मधुकरस्य
भ्रमरे इत्यलम् ॥ १ ॥

लक्षणा शक्यसंबन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः ॥

अथ लक्षणां लक्षयति—लक्षणेति । शक्यस्य शक्तिगम्यस्य मुख्यार्थस्य हानेना-
हानेनैकदेशहानेन वा स्वसंबन्धिनि संबन्धो लक्षणावृत्तिः । यथा गंगायां घोष इत्यत्र
गंगापदस्य प्रवाहरूपमुख्यार्थहानेन तत्संबन्धिनि तीरे वृत्तिर्जहतीलक्षणा । यथाच
काकेभ्यो दधि रक्षतां छत्रिणो यांतीत्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके छत्रिपदस्य
तदेकसार्यंवाहिनि स्वार्थाहानेन वृत्तिरजहतीलक्षणा । यथाच सेयं भौरित्यत्र विरुद्धत-
देतद्देशकालावस्थादिहानेनाविरुद्धगोपिण्डमात्रे जहदजहलक्षणा । एवं लक्ष्यमाणगुण-
संबन्धरूपा गौण्यपि लक्षणेव यथाभिर्माणवकः सिंहो देवदत्त इत्यादावभिरिक
तेजस्वी सिंह इव दूरो माणवक इत्यर्थः । वाक्यार्थस्यैव परम्परासंबन्धो लक्षित-
लक्षणा यथा भाति यद्ये द्विरेक इत्यत्र रेफद्वयसंबन्धो भ्रमरपदे बोध्यते तेन च
मधुकरो ज्ञायते इति । अन्यथानुपपत्तिं लक्षणावीजं केचिद्वचिरे तन्मतमपाकुर्व-

आह-तात्पर्येति । तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं बान्धवानुपपत्तिस्तथात्वे यथीः प्रवेशयेत्यत्र लक्षणाभावप्रसंगः । यष्टिष्वपि प्रवेशान्वयोपपत्तेः । किं व यथान्वयानुपपत्तिरेव बीजं तदा क्वचिद्व्यापदं तीरं क्वचिद्व्योपपदं मत्स्यादिकं लक्षयतीति नियमो न स्यात् ॥ २ ॥

आसत्तिर्योग्यताकांक्षा तात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ २ ॥

कारणं

अप्यशब्दबोधे सहकारिकारणगणं गणयति—आसत्तीति । ज्ञानपदं प्रत्येकं योज्यम् । तथा आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानमाकांक्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानमिति चतुर्थ्यं शाब्दे सहकारीत्यर्थः ।

सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते ॥

यथोद्देशमासत्तिं लक्षयति—सन्निधानं दियति । अन्वयप्रतियोगिना पदेन सहान्वयानुयोगिनः पदस्य सन्निधानमव्यवधानेनोपस्थितिरासत्तिरुच्यते । अत्र व्य-
वहितेपि क्वचिदासत्तिप्रैमे शाब्दबोधदर्शनादासत्तिज्ञानं तत्कारणं बोध्यम् । तद्वहितं चाक्यमप्रमाणम् । यामे यामे असहोच्चारितपदकं गमानयेत्यादिवाक्यं यथा ।

पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ३ ॥

योग्यतां निर्वक्ति—पदार्थे इति । तत्र प्रकृते पदार्थे तद्वत्तापरपदार्थ-
संबन्धो योग्यता । यथा पयसा सिञ्चतीत्यत्र जलस्य सेके करणतया संबन्धः ।
अतएव बहिना सिञ्चतीत्यत्र बहेः सेके करणत्वेनानुपयोगायोग्यताज्ञानाभावात्
शाब्दबोधः ॥ ३ ॥

यत्पदेन विना यस्य नानुभावकता भवेत् ॥

आकांक्षा

आकांक्षां दर्शयति—यत्पदेनेति । यत्पदेन येन पदेन विना यस्य पदस्यान-
नुभावकता अन्वयाननुभावकत्वं भवेत्तेन पदेन सह तस्य पदस्याकांक्षा यथा घट-
मानयेत्यत्रानवेत्तिक्रियापदं विना घटमिति कारकपदं बान्धवमनुभावयतीति तस्य
तदाकांक्षा । एवं घटशब्दः स्तोत्ररद्वितीयाविभक्तिं विना न कर्मतां बोधयतीति ।

१ यष्टिष्वोन्वयः सोन्वयप्रतियोगी यष्टिरूपितोन्वयः सोन्वयानुबोधी ।

२ गिरिमुक्तं बहिमान्देवदत्तेन श्लेष वाक्ये शाब्दबोधदर्शनात् ।

तस्य तदाकांक्षा । तदभावादेव गौरव इति घटः कर्मलमानयनं कृतिरित्यादौ च न शाब्दधीः ।

वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ४ ॥

तात्पर्यं रक्षयति—वक्तुरिति । वक्तुश्चारयितुरिच्छाऽस्माद्वाक्यादयमर्थो युज्यतामिति बांछा तात्पर्यम् । अत एव वेदे तात्पर्यज्ञानाय वक्तेभ्यः कल्प्यते । एषमाकाङ्क्षादिचतुष्कसहस्रतयाक्याद्युत्पन्नस्य शाब्दबोधो भवतीति सिद्धम् । इत्यनुभूतिचतुष्टयनिरूपणम् ।

पूर्वनात्मनिरूपणप्रस्तावे अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधेति बुद्धेर्द्विविध्यं प्रतिज्ञायानुभूतिचतुष्टयं निरूपितं । स्मृतिस्तु मुगमतया न निरूपिता । संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति तद्वक्षणे, संस्कारो भावनाख्यस्तज्जन्यं, तस्य ध्वंसेऽतिप्रसंगवारणाय ज्ञानमिति । प्रत्यक्षादिज्ञाने तद्वारणाय संस्कारजन्यमिति । अत्र पूर्वानुभवः संस्कारद्वारा कारणं, तत्रापि स्मरणोत्तरं पूर्वसंस्कारविनाशेऽपि तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तराधानेन स्मरणोत्तरजननाद्भ्रान्तत्वेन कारणता न पूर्वानुभवत्वेनेति केचित् । परे ॥ कालस्य रोगस्य चरमस्मरणस्य च संस्कारनाशकललीकारात्स्मरणोत्तरोपपत्तेरनुभवत्वेनैव कारणत्वेत्याहुः ।

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते ॥

अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते ॥ ५ ॥

एवमष्टमं द्रव्यं निरूप्यावशिष्टं नवमं द्रव्यं मनो निरूपयति—साक्षात्कार इति । निःस्पर्श सक्रियं द्रव्यं मनः । बाध्यादावाकांक्षादौ चातिप्रसंगवारणाय विशेषणद्वयं, तत्र मानमाह—साक्षात्कार इति । सुखादीनां सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नज्ञानानां सुखादिमदात्मजस्य साक्षात्कारे करणं मन उच्यते । सुखादीनां अन्यज्ञानविषयत्वाज्जन्यज्ञानस्य च संस्कारकलनियमाच्चक्षुरादीनां चांतरज्ञाने करणत्वा-संभवात्करणभूतं मन एष्टव्यमित्यर्थः । मनस आकाशवक्षिःस्पर्शद्रव्यतया विभुत्वं परे मेनिरे तन्मतमपनयन्माह—अयौगपद्यादिति । ज्ञानानां चाक्षुषत्वाच्चक्षुरादीनामयौगपद्यात्मकमावित्तात्तस्य मनसोऽणुत्वमिहेष्यते, मनसो विभुत्वे सर्वदा

१ एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितं सुखसाक्षात्कारः संस्कारकः अन्यसाक्षात्कारत्वाच्चक्षुषसाक्षात्कारादिवदित्यनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धेः ।

सर्वेन्द्रियसंबंधसंभवाद्युपपदेव सर्वज्ञानानि जायेरन् । किंच विभोः संयोगदर्श-
नान्मनसो विभुत्वे आत्ममनःसंयोगासंभवापरया अन्यकार्यस्य च सासमवायि-
कत्वनियमेन ज्ञानमात्रं नोत्पद्येत । विभ्वोरपि संयोगाभ्युपगमे तयोर्निष्क्रियत्वेन
संयोगस्य नित्यत्वापरया मनसः पुरितत्त्ववैशग्रयुक्तज्ञानाभावरूपतुष्ट्यभावप्रसंग
इति सक्रियमणुरूपं मनो ज्ञानाद्यसमवायिसंयोगाश्रयमभ्युपेयमित्यर्थः ॥ ५ ॥ इति
द्रव्यनिरूपणम् ।

अथ द्रव्याभिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः ॥

अथ गुणाभिरूपयितुमुपक्रमते—अथेति । द्रव्यनिरूपणानंतर्याप्योपशब्दः ।
गुणा रूपादयो द्रव्याभिता यथायोम्यं द्रव्याधिकरणका ज्ञेयाः । अन्यद्रव्याणामपि
स्वसमवायिद्रव्याभितत्वं भवतीत्यत आह—निर्गुणा निष्क्रिया इति । गुणेषु गुण-
कर्मणी नांगीक्रियन्ते । एकं रूपं रसाद्युपनिस्त्यादिव्यवहारस्तु स्वाश्रयसमवायसंब-
धेन निर्वाह्यः ।

रूपं रसः स्पर्शगंधौ परस्वमपरत्वकम् ॥ ६ ॥

द्रवो गुरुत्वं स्नेहश्च वेगो मूर्तगुणा अमी ॥

अथ विविधवृद्धिवैशद्याय गुणानामवांतरमेदमाद्यज्ञानस्वेपां मूर्तामूर्तगुणावेन
त्रैविध्यमभिप्रेत्य मूर्तगुणांस्त्वावद्वयमिति—रूपमिति । वेगेन स्थितिस्थापकोप्युप-
लक्षणीयः । रूपादम इमे मूर्तगुणाः । मूर्तेषु परेष्ठिजपरिमाणवत्पृथिव्यादिषु
यद्योचितं वर्तते मामूर्तेष्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

धर्माधर्मां भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोपि च ॥ ७ ॥

एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ॥

अथामूर्तगुणानाह—धर्माधर्मांविति । शब्द आकाशवृत्तिः ज्ञेया भाव-
वृत्तयः । आदिपदेन सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना एवन्ते । इमेऽमूर्तगुणा आत्माकाश-
योर्विभुत्वात् । मूर्तेषु पृथिव्यादिषु न संतीम इत्यर्थः ॥ ७ ॥

संख्यादयो विमाणांता उभयेपां गुणा मत्ताः ॥ ८ ॥

मूर्तामूर्तगुणानाह—संख्यादय इति । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा
इमे प्रचोभयेपां मूर्तानाममूर्तानां च गुणाः मूर्तेष्वमूर्तेषु च वर्तत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिका तथा ॥

द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥ ९ ॥

अथैकनिष्ठद्विनिष्ठगुणत्वेन द्वैविध्यमभिप्रेत्य द्विष्ठगुणान्गणयति-संयोग इति । इमौ संयुक्तौ विभक्तौ वा इमौ द्वाविमौ पृथगिति व्यवहारदर्शनादेषां द्विष्ठगुणत्वम् । आदिपदेन विलम्बतुष्टादि त्रिपृथक्त्वादि च ग्राह्यं, तेषां च त्रिचतुरादिवृत्तित्वं बोध्यम् ॥ ९ ॥

अतः शेषगुणाः सर्वे भवन् एकैकवृत्तयः ॥

एकनिष्ठगुणानाह-अत इति । शेषगुणा रूपादय एकत्वसंख्या एकवृत्तयस्तं च एकैकवृत्तय एकैकस्मिन्वर्तत इत्यर्थः ॥-

बुद्ध्यादिपदं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥ १० ॥

अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः ॥

अथ सामान्यगुणविशेषगुणभावेन द्वैविध्यमङ्गीकृत्य विशेषगुणानाह-बुद्ध्या-धीति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः स्पर्शसंघस्पर्शाः स्नेहः सांसिद्धिकद्रवत्वं धर्माधर्मौ भावनाख्यसंस्कारः शब्दध्वानी भूतानामात्मनश्च गुणाः वैशेषिकाः विशेषगुणा इत्यर्थः । स्वार्थे ठक् प्रत्ययः ॥ १० ॥

संख्यादिरपरत्वातो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा ॥ ११ ॥

गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः ॥

सामान्यगुणानाह-संख्यादिरिति । संख्यापरित्यक्तपृथक्त्वयोगविभागरर स्वापरत्वानि भैमिस्तिकद्रवत्वं गुरुत्वं वेगः स्थितिस्थापकश्च सामान्यगुणाः ॥ ११ ॥

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ १२ ॥

एते तु द्वीन्द्रियग्राह्याः

अथ बाह्यैकैन्द्रियग्राह्यत्वेन बाह्यद्वीन्द्रियग्राह्यत्वेन चार्थाद्रियत्वेन च त्रैविध्यमाह-संख्यादिरिति ।
स्नेहेहानां चक्षुस्त्वग्भ्यां ग्रहणाद्बाह्यद्वीन्द्रियग्राह्यत्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ स्पर्शान्तेशब्दकाः ॥

पादकैकेन्द्रियग्राह्याः

रूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां च क्रमेण चक्षुरसनघ्राणत्वक्श्रोत्रेर्महणाद्वायैकैकेन्द्रियग्राह्यता ॥—

गुरुत्वादृष्टभावनः ॥ १३ ॥

अतीन्द्रियाः

गुरुत्वधर्माधर्मभावनाख्यसंस्काराणामनुमानगम्यतयातीन्द्रियत्वम् । नहि चक्षुरा त्वचा वा द्रव्ये प्रत्यक्षीकृते तद्वत्तुगुरुत्वं प्रत्यक्षीभवति किंतु तुलया करेण वा तौलनाद्युपायेन । एवमुक्तदुःखस्मृतीनामुद्भवे तद्वत्तुधर्माधर्मसंस्काराणामनुमानम् । सुखादीनां चातन्द्रियैकमनोमाह्यत्वाद्नापरिगणनम् ॥ १३ ॥

विभूनां तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः ॥

अकारणगुणोत्पत्त्या एते तु परिकीर्तिताः ॥ १४ ॥

अथ कारणगुणजन्यत्वेनाकारणगुणजन्यत्वेन च द्वैविध्यमाह—विभूनामिति । विभूना ये विशेषगुणा बुद्ध्यादयो नव शब्दश्च एते अकारणगुणोत्पत्त्या । एते ह्यात्मन आकाशाच्च जायन्ते । नच तयोर्वित्तयो कारण वर्तते यस्य गुणा एतयोर्गुणान्तरमारभेरभित्यकारणगुणपूर्वकत्वमेवामित्यर्थः ॥ १४ ॥

अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वं च तथाविधम् ॥

स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम् ॥ १५ ॥

स्थितिसापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः ॥

कारणगुणपूर्वकानाह—अपाकजा इति । अत्रापाकजा इति विशेषणेन पाकजानां रूपरसगन्धस्पर्शद्रवत्वानामभिसंयोगाभूतनमुत्पद्यमानानामकारणगुणजन्यत्वं विवक्षितमिति बोध्यम् । अपाकजाः स्वाभाविकाः । स्पर्शान्ताः रूपरसगन्धस्पर्शाः । तथाविधमपाकजमेव द्रवत्वं स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणस्थितिस्थापकाख्यसंस्काराः । एते सर्वे कारणगुणोद्भवाः कारणगुणपूर्वका इत्यर्थः ॥ १५ ॥

संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः ॥ १६ ॥

अथ कर्मात्मकान्युगुणानाह—संयोगश्चेति । इयेनदृकादिसंयोगविभागयो शरादिगतवेगस्य च कर्मजन्यत्वं प्रसिद्धमिति भावः ॥ १६ ॥

स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वत्वेदशब्दके ॥

भवेदसमवायित्वम्

अथासमवायिगुणनिमित्तगुणोभयविधगुणेति त्रैविध्यमाह—स्पर्शान्तेति । एकपृथक्त्वेनैकत्वसंख्या स्थितिस्थापकसंस्कारश्च संग्राह्यौ । कारणगतरूपरस-
बंधस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वत्वेदेभ्यः कार्यगतरूपादयो जायन्त इति तेषां तत्रा-
समवायित्वं प्रथमशब्दस्य च द्वितीयशब्देऽसमवायित्वम्—

अथ वैशेषिके गुणे ॥ १७ ॥

आत्मनः स्यान्निमित्तत्वम्

निमित्तगुणानाह—अथेति । आत्मनो वैशेषिके गुणे बुद्ध्यादिनवके निमि-
त्तत्वं स्यादात्मनो गुणानां कुप्राप्यसमवायित्वं नास्ति, तेषां स्रोत्तरक्षणवर्तिगुण-
नादमत्वात्, निमित्तत्वं तु विद्यते, भावो जानाति ततो वाञ्छति ततः कुरुत इति
हेतुतादर्शनात् ॥ १७ ॥—

उष्णस्पर्शगुरुत्वयोः ॥

वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ १८ ॥

द्विधैव कारणत्वं स्याद्

उभयविधगुणानाह—उष्णस्पर्शेति । उष्णस्पर्शादिपञ्चा द्विधाकारणत्वम-
समवायित्वं निमित्तत्वं च स्यात् । तथाहि उष्णस्पर्शौ व्याप्याद्यवयवगतौऽवयविगतौ-
ष्णस्पर्शे भवत्यसमवायी पाकजरूपादिस्थले तु तेजोगतोष्णस्पर्शौ निमित्तं, तेजः-
संयोगो हि तत्रासमवायी । एवं कारणनिष्ठगुरुत्ववेगद्रवत्वानां कार्यगतरुत्ववेग-
द्रवत्वजनने क्रमेण स्थाधिकरणनिष्ठपतनस्यंदनद्रवणजनने च भवत्यसमवायित्वं,
गुरुत्ववेगयोरभिधाते निमित्तत्वं, द्रवत्वस्य च संग्रहे निमित्तत्वम् । एवं वेर्याका-
शसंयोगो वंशदलाकाशविभागश्च शब्दोत्पत्तावसमवायी, भेदिदं संयोगो वंशदल-
द्रवविभागश्च निमित्तमिति ॥ १८ ॥—

अथ प्रादेशिको भवेत् ॥

वैशेषिको विभूगुणः संयोगादिद्वयं तथा ॥ १९ ॥

अथ व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वाभ्यां द्विविधतामाह—अथेति । बुद्ध्यादिनवकं
शब्दश्च संयोगविभागौ च प्रादेशिकोऽव्याप्यवृत्तिः । तदितरविशेषगुणानां व्याप्य-

वृत्तित्वमर्थतो ज्ञेयम् । विभाव-यात्मनि शरीरावच्छेदेन ज्ञानादिकं जायते न सर्वत्र,
एवमाकाशे शब्दोऽपि काचित्को न सार्वत्रिकः । एवं शास्त्रामूलावच्छेदेनैकस्मिन्त्रे
संयोगतदभावौ स्तः । एवं विभागतदभाववपि द्रष्टव्यौ, रूपादयस्तु नैवं किन्तु
सर्वदेशावच्छेदेन स्वाश्रये वर्तन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् ॥

चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ॥ २० ॥

एवं गुणानामवान्तरविशेषं प्रपश्य प्रत्येकं रूपादिगुणं क्रमान्तिरूपयति—चक्षु-
र्ग्राह्यमिति । रूपं चक्षुर्ग्राह्यं भवेत् । यद्यपि चक्षुर्ग्राह्यत्वं घटादीं संख्यादीं रूपत्वादी
चातिव्याप्तं तथापि चक्षुर्ग्राह्यो विशेषगुणो रूपमिति बोध्यम् । द्रव्यादेरलम्भकं
साक्षात्कारसाधनं, तदेव दर्शयति—चक्षुष इति । चक्षुषा द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां
प्रत्यक्षजनने चद्रूतरूपं सहकारि स्यात् । शृङ्गाति चक्षु संबंधादालोकोद्भूतरूपयो-
रिति प्रागुक्ते, तच्च रूपं शुक्लादिबन्धनेकधा अनेकप्रकारं शुक्लपीतरक्तीलहरितक-
पिशचित्रभेदात्सप्तविधमित्यर्थः । तच्च पृथिव्यां सप्तविधमप्यभास्वरं शुक्लं तेजसि
भास्वरं शुक्लमिति प्राक् प्रपथितं । किंच नीलपीताद्यवयवारब्धे अवयविनि परस्पर-
प्रतिबन्धेन नीलपीताद्यनुत्पत्त्या नीलरूपे चाप्रत्यक्षत्वापत्त्या रूपवत्त्वमवेतत्वस्य
च प्रत्यक्षप्रयोजकत्वे गौरवापत्त्या एकं चित्रमित्यनुभवेन चावयवगतनानाभातीय-
रूपवद्भवेनावयविनि विजातीयं चित्रमेकं रूपमारभ्यत इत्यभ्युपेयम् । एवं चित्र-
रूपयोऽपि स्वीकार्यः । निरसगंधौ तु नास्तीकियेते अवयवगतस्सगंधाभ्यामेव
रसगंधोपलम्भसंभवेऽवयविनो नीलरूपे निर्गन्धत्वेऽपि वा सत्वेरभावादिति ॥ २० ॥

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत्सहेतुकम् ॥

तद्विभजने—जलापीति । आदिपदेन तेजोप्रहणं, जलतेजसोः परमाणौ
तद्रूपं नित्यमजन्यम् । अन्यत् जलतेजःपरमाणुरूपातिरिक्तं पृथिवीपरमाणुगर्तं
सावयवपृथिवीजलतेजोमत्तं च सहेतुकं जन्यं, पृथिवीपरमाणवपि पाकेन रूपा-
न्तरोत्पत्त्यभ्युपगमात् । अवयविगतं रूपं स्ववयवगतरूपाज्जायते एव ॥—

रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ॥ २१ ॥

सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ॥

रसं निरूपयति—रस इति । रसनाग्राह्यत्वं रसत्वेऽपीति तद्व्यापृत्तये गुणार्थं
देयम् । रसनाग्राह्यो गुणो रस इत्यर्थः । मधुरादिः आदिपदेनामृतलवणकटुवपावति-

क्षप्रहणम् । अनेकधा पद्धिषः । पृथिव्यां पोढा, जले मधुर एवेत्युक्तं प्राक् ।
रसज्ञाया रसनाया रामनप्रत्यक्षजनने विषयतार्त्तबन्धेन रसः सहकारी कारण-
मित्यर्थः । नित्यतादि नित्यताऽनित्यता च, पूर्ववत् जलपरमाणौ नित्यः तद्विधे
जलपृथिवीगतश्चानित्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥—

घ्राणग्राहो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ २२ ॥

सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्तितः ॥

गन्धमाह—घ्राणग्राह इति । घ्राणग्राहो गुणो गन्ध इत्यर्थः । गन्धत्वेतिप्र-
संगवारणाय गुण इति । घ्राणस्यैव घ्राणप्रत्यक्षे उपकारकः सहकारिकारणमित्य-
र्थः । सौरभः सुरभिः । असौरभः असुरभिः । द्विविधोऽपि पृथिव्यामेव वर्तते ज-
न्यत्वेति बोध्यम् ॥ २२ ॥

स्पर्शस्त्वग्निन्द्रियग्राहस्त्वचः स्यादुपकारकः ॥ २३ ॥

अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिविधो मतः ॥

स्पर्शं निरूपयति—स्पर्शस्तित्वति । त्वग्निन्द्रियग्राहो गुणः स्पर्शः, स च त्वचः
स्पर्शनप्रत्यक्षजनने उपकारकः सहकारी । तं विभज्यते—अनुष्णेति । अनु-
ष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः, शीतो जले, उष्णस्तेजसीति विवृतं प्राक् ॥ २३ ॥

काठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ २४ ॥

काठिनकोमलतादिस्पर्शविशेषस्याधिकरणमाह—काठिन्यादीति । काठिनसु-
कुमारौ पृथिव्यामेव स्पर्शौ नाम्यत्रेत्यर्थः । नित्यतादि नित्यत्वमनित्यत्वं च पूर्ववत्,
जलतेजोवायुपरमाणुगताः स्पर्शाः नित्यास्तद्विधा जलतेजोवायुभूमिभूमिपरमाणु-
गतास्त्वनित्या इत्यर्थः ॥ २४ ॥

एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ॥

एवं निरूपितरूपादिगुणचतुष्टयस्य पाकजत्वापाकजत्वाभ्यां द्वैविध्यमाह—ए-
तेषामिति । एतेषां रूपरसगंधस्पर्शानां पाकजत्वं पाक्येऽमिसंयोगस्तज्जन्यत्वं
क्षितौ पृथिव्यामेव, अन्यत्र कुत्रनिजलतेजोवायुषु न, अर्थात्तेषु तेषामपाकजत्वमि-
त्यर्थः । अमिसंयोगेन घटादिष्वेव श्यामरूपादिनाशेन रक्तरूपाद्युत्पादो न जलादौ
शतधा ताप्यमानेऽपीति भावः ॥—

तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये ॥ २५ ॥

नैयायिकानां तु नये अणुकादावपीष्यते ॥

पृथिवीगतपाकेऽपि मतमेदमाह—तत्रापीति । तत्रापि पृथिव्यवयवेष्वपि मूले परमाणौ पाकः स्यात् अणुकादिषु, वैशेषिके नये पीलुषा इत्यादिवैशेषिकशास्त्रे । ते शेषं मन्यन्ते—अवयव्याकान्तावयवेषु पाक्यो न संभवतीत्यतोऽभिसंयोगेनावयविनाशे स्वतन्त्रेष्ववयवेष्वेव पाकः । तथाहि वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरविभागेनारम्भकसंयोगनाशाद्व्यणुकनाशः, पश्चात्परमाणौ इयामं रूपं विमरयति रक्तं रूपं चोत्पद्यते, ततो रक्तपरमाणुषु द्व्यारम्भानुगुणक्रियया विभागपूर्वसंयोगनाशारम्भकसंयोगैर्द्व्यणुकं ततो द्व्यणुके रक्तं रूपं चोत्पद्यते, एवं त्र्यणुकादिद्वारा पुनरुत्पत्तिरिति । तत्र परमाणौ रक्तरूपोत्पत्तौ परमाणुः समवायी तेजःसंयोगोऽसमवायी अदृष्टादिमुष्णस्पर्शश्च निमित्तं, द्व्यणुकादौ रक्तरूपोत्पत्तौ तु द्व्यणुकादिः समवायी परमाण्वादिवत्तरक्तरूपं त्वसमवायी, अन्यत्त्वं निमित्तमिति बोध्यम् । नैयायिकानां पिठरपाकवादिनां नये शास्त्रे तु द्व्यणुकादावपि । अपिराहः समुच्चये । परमाणुपर्यन्तेष्ववयवेषु अवयविनि च पाक इष्यते । ध्वजविनां हि सच्छिद्रत्वादेमेवयवाः सूक्ष्मास्तदन्तःप्रविशन्तीति नावयव्याकान्तावयवेषु पाकासंभव इत्यनन्तावयवनाशोत्पत्तिकल्पनाया गौरवपराहृतत्वादवयविनि तदवयवेषु च युगपत्पाक इति कल्पना लघीयसीति ॥ २५ ॥—

गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते ॥ २६ ॥

अयं संख्यां निरूपयति—गणनेति । गणनाव्यवहारे एको द्वौ दश योऽथ दशतं सहस्रमित्यादिपरिच्छेदकरणे हेतुरसाधारणं कारणं संख्याभिधीयते, सा च संख्यैकत्वाद्विपरार्थपर्यन्ता भवति । तदुक्तं—

एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः कमशः ॥

अर्बुदमब्जं खर्वं निखर्वमहापद्मशंखस्तस्मात् ॥ १ ॥

जलधिधान्त्यं मध्यं परार्थमिति दशगुणोत्तरं संज्ञाः ॥

संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृतास्तज्ज्ञेयि ॥ २ ॥ २६ ॥

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ॥

द्विजादयः परार्थान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः ॥ २७ ॥

तत्रैकत्वं विमज्जते—नित्येष्विति । नित्येषु परमाण्वाकाशादिष्वेकत्वं नित्यं

नित्ये च षट्पटादयेकत्वमवित्यं कारणगतैकत्वगन्त्यात्कार्यैकत्वस्य । द्वित्वादयः
परायाताः संख्याभेदाः सर्वत्रान्विताः । तत्र हेतुमाह—अपेक्षाबुद्धिजा इति ।
अपेक्षाबुद्धिरमे नश्यमानतश्चाना जयमेकमेक इत्याकारा ततो जायते ॥ १७ ॥

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः ॥

उत्पत्तानामधिकरणमाह—अनेकाश्रयेति । एते द्वित्वादयोऽनेकाश्रयपर्याप्ताः
द्वित्वं द्वयोर्द्वित्वं त्रित्वं चतुष्ट्वं चतुर्षु पर्याप्तं, पर्याप्तित्वं कथितसंबन्धविशेषः ॥—

अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः ॥ २८ ॥

तेषां नाशसमग्रीमाह—अपेक्षाबुद्धिरिति । तत्रैवं पीतिः—अयमेकोऽयमेक
इत्यपेक्षाबुद्ध्या द्वयोर्द्वित्वं जायते, तत्र द्वौ पटौ समवायिनौ, प्रत्येकमेकत्वं वासन-
वायि, अपेक्षाबुद्धिश्च निमित्तं, साच प्रक्षणावस्थायिनी । तथाहि बादावपेक्षाबु-
द्धिस्ततो द्वित्वं जायते, ततो द्वित्वत्वनिर्विकल्पकं ज्ञानं, ततो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्व-
ज्ञानं तदैवापेक्षाबुद्धिनाशस्ततो द्वित्वनाश इति, यतो यन्निमित्तमाभित्य जाता
द्वित्वादयस्तत्राशे नश्यन्तीति । अतएव यथीयापेक्षाबुद्धिजास्तस्यैव प्रत्यक्षा
नान्यस्येति ॥ २८ ॥

अनेकैकस्युद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते ॥

नन्यपेक्षाबुद्धिः प्रीहतीत्यत आह—अनेकैकस्येति । अनेकैकानेकत्वादीनाम-
यमेकोऽयमेकोऽयमेक इत्येवंरूपा या बुद्धिः साऽपेक्षाबुद्धिः । अतीन्द्रियैवपेक्षा-
बुद्धिर्योगिनामीशस्य च भवतीत्यर्थः ॥

परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥ २९ ॥

अणु दीर्घं महद्भस्वमिति तद्भेद ईरितः ॥

अनित्ये तदनित्यं सान्नित्ये नित्यमिहेष्यते ॥ ३० ॥

परिमाणं निरूपयति—परिमाणमिति । अयं दीर्घोऽयमल्पोऽयं महानय-
मग्निति मानव्यवहारस्यासाधारणं कारणं परिमाणं, तद्विभजने—अग्नियति ।
सावप्रचामोऽयं निर्देशः । अणुत्वं महत्त्वं दीर्घत्वं ह्रस्वत्वमिति मेदाणवुर्विधमित्यर्थः ।
तत्राणुव्यसमानाभयं ह्रस्वत्वं महत्त्वव्यसमानाभयं दीर्घत्वमिति नियमः । तच्चतुर्विधं
परिमाणमनित्ये षट्पटाववित्यं, नित्ये चाकाशादौ नित्यम् ॥ २९—३० ॥

संख्यातः परिमाणश्च प्रचयादपि जायते ॥

अनित्यं

तत्रानित्यस्य त्रिधोत्वमितिमाह—संख्यात इति । अनित्यमिति पूर्वत्रान्वेति । अनित्यं परिमाणं क्वचित्संख्यातः कापि परिमाणत्क्वचन प्रचयाच्च जायते ॥—

अणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥ ३१ ॥

तत्र संख्याजन्यं परिमाणमुदाहरति—अणुकादाविति । आदिपदेन अणुकं गृह्यते । अणुकश्चणुकयोः परिमाणं संख्याजन्यं परमाणुनिष्ठद्वित्वसंख्यातो अणु-
कनिष्ठत्रित्वसंख्यातश्च जायते न परमाणुअणुकपरिमाणतत्त्वपात्वे परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकतया अणुकस्यानुतरत्वं अणुकस्य चानुतरतम-
त्वापत्त्याऽचाणुपत्वं स्यादिति प्राक् प्रपञ्चितम् ॥ ३१ ॥

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ॥

परिमाणजपरिमाणमाह—परिमाणमिति । घटादौ परिमाणं परिमाणजं कपालादिपरिमाणजन्यमुच्यते ॥—

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जायते ॥ ३२ ॥

परिमाणं तूलकादौ

प्रचयजपरिमाणमुदाहृतं प्रचयं तावन्निरूपयति—प्रचय इति । अवयवानां शिथिलोऽद्वयः संयोगः प्रचयः तेन प्रचयेन तूलकादौ परिमाणं जन्यते, तूलपिंडा-
दिपरिमाणं प्रचयजन्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥—

नाशस्ताश्रयनाशतः ॥

परिमाणनाशे सामग्रीमाह—नाश इति । परिमाणस्येति विपरिणमनीयम् । आश्रयस्य परिमाणवतो नाशतः परिमाणनाशो भवति, अतएव शरीरावयवोप-
चयेन परिमाणान्यथात्वदर्शनेन पूर्वपरिमाणनाशहेतुतदाश्रयपूर्वावयविनाशोऽभ्युपे-
यते इति ॥—

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ ३३ ॥

पृथक्त्वं निरूपयति—संख्यावत्त्विति । पृथक्प्रत्ययस्य इदमस्मात्पृथगिति व्यवहारस्य कारणमसाधारणं निमित्तं पृथक्त्वं नाम गुणः स्यात्तच्च संख्यावत्त्वस्यैवम्, एकपृथक्त्वं नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यं, द्विपृथक्त्वादिकं सर्वत्रानित्यमपेशाद्दि-
विजन्यमनेकाश्रयवर्षोक्तमपेशादुदिनाशनाशयं चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते ॥

अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥ ३४ ॥

नन्विदमस्मात्पृथगित्यादिप्रतीतावयवतोऽन्योन्याभाव एव प्रतीयते तत्कथं
पृथक्त्वं नाम गुणान्तरं निरूप्यते तत्राह—अन्योन्याभावत इति । अस्य
पृथक्त्वस्यान्योन्याभावतश्चरितार्थत्वमन्योन्याभावेनोपशीणत्वं तदन्तर्भाव इति
यावत्त इष्यते नाभ्युपेयते, तत्र हेतुः हि यस्मादिदमस्मात्पृथक्-पटः पटात्पृथ-
गिति, इदं न-पटः पटो नेति च प्रतीतिर्विलक्षणा, सा च विषयभेदमन्तरानुपपत्ता
स्तविषयमन्योन्याभावमिश्रं पृथक्त्वं नाम गुणान्तरमर्थापयति । अन्यथा पटात्पटो
नेत्यपि श्रुज्येतेति भावः ॥ ३४ ॥

अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ॥

संयोगं निरूपयति—अप्राप्तयोरिति । अप्राप्तयोरभिलितयोर्या प्राप्तिर्मिलनं
सा संयोगः । इमौ संयुक्ताविति प्रतीत्यसाधारणकारणं संयोग इत्यर्थः ।

कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेव आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥ ३५ ॥

तथोभयस्पन्दजन्यो भवेत्संयोगजो परः ॥

सं विभजते—कीर्तित इति । एष संयोगः अन्यतरकर्मज उभयोरैकस्य क-
र्मणा जायते यः स प्रथमः । उभयस्पन्दजन्यः उभयोर्द्वयोः स्पन्देन कर्मणा जा-
यते यः स द्वितीयः । संयोगाज्जायते यः स संयोगजसंयोगोऽपरस्तृतीयः ॥ ३५ ॥

आद्यस्तु इयेनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥ ३६ ॥

मेययोः संनिपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ॥

कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तत्कुम्भयोः ॥ ३७ ॥

तृतीयः स्यात्

क्रमेण सानुदाहरति—आदिम इति । इयेनकियया इयेनशैलसंयोगः, आदि-
पदादस्तकियया हस्तपुस्तकादिसंयोग आदिमोऽन्यतरकर्मजः । मेययोर्द्वयार्थ
परस्पराभिधानकियया यः संनिपातः संयोगः स द्वितीय उभयकर्मजः । एवं
मलयोः संनिपातोऽपि । कपालतरुयोः कारणाकारणयोः संयोगस्तद्वज्रम्भयोः कार्या-
कार्ययोर्द्वयः संयोगः स तृतीयः संयोगजसंयोगः स्यात् । एवं हस्तपुस्तकसंयोगा-
त्कायपुस्तकसंयोगोऽनुदाहार्यः ॥ ३७ ॥

**संख्यातः परिमाणश्च प्रचयादपि जायते ॥
अनित्यं**

तत्रानित्यस्य त्रिधोत्पत्तिमाह—संख्यात इति । अनित्यमिति पूर्वत्रान्वेति ।
अनित्यं परिमाणं कचित्संख्यातः कापि परिमाणात्कचन प्रचयाच्च जायते ॥—

अणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥ ३१ ॥

अत्र संख्याजन्यं परिमाणमुदाहरति—अणुकादाविति । आदिपदेन अणुकं
युज्यते । अणुकजन्यश्रुत्योः परिमाणं संख्याजन्यं परमाणुनिष्ठद्वित्वसंख्यातो अणु-
कनिष्ठत्रित्वसंख्यातश्च जायते न परमाणुअणुकपरिमाणतत्त्वधात्वे परिमाणस्य
स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकतया अणुकस्याणुतरत्वं अणुकस्य चाणुतरतम-
त्वापत्त्याऽचाणुपत्वं स्यादिति प्राक् प्रपञ्चितम् ॥ ३१ ॥

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ॥

परिमाणजपरिमाणमाह—परिमाणमिति । घटादौ परिमाणं परिमाणजं
कपालादिपरिमाणजन्यमुच्यते ॥—

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जायते ॥ ३२ ॥

परिमाणं तूलकादौ

प्रचयजपरिमाणमुदाहर्तुं प्रचयं तावन्निरूपयति—प्रचय इति । अवयवानां
शिथिलोऽदृढः संयोगः प्रचयः तेन प्रचयेन तूलकादौ परिमाणं जन्यते, तूलपिण्डा-
दिपरिमाणं प्रचयजन्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥—

नाशस्त्वाधयनाशतः ॥

परिमाणनाशे सामग्रीमाह—नाश इति । परिमाणस्येति विपरिणमनीयम् ।
आधयस्य परिमाणवर्तो नाशतः परिमाणनाशो भवति, अतएव शरीरावयवोप-
चयेन परिमाणान्धयात्वदर्शनेन पूर्वपरिमाणनाशहेतुतदाधयपूर्वावयविनाशोऽभ्युपे-
यते इति ॥—

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ ३३ ॥

पृथक्त्वं निरूपयति—संख्यावत्त्विति । पृथक्प्रत्ययस्य इदमस्यात्पृथगिति
व्यवहारस्य कारणमसाधारणं निमित्तं पृथक्त्वं नाम गुणः स्यात्तच्च संख्यावज्ज्ञेयम्,
एकपृथक्त्वं नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यं, द्विपृथक्त्वादिकं सर्वत्रानित्यमपेक्षा-
दिजन्यमनेकाधयवर्षात्ममपेक्षाशुदिनाशनाशं चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते ॥

अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥ ३४ ॥

नन्विदमस्मात्पृथगित्यादिप्रतीतावर्थतोऽन्योन्याभाव एव प्रतीयते तत्कथं
पृथक्त्वं नाम गुणान्तरे निरूप्यते तत्राह—अन्योन्याभावात् इति । अस्य
पृथक्त्वस्यान्योन्याभावतश्चरितार्थत्वमन्योन्याभावेनोपक्षीणत्वं तदन्तर्भाव इति
यावज्ज्ञेयते नाभ्युपेयते, तत्र हेतुः हि यस्यादिदमस्मात्पृथक्—पटः पट्यात्पृथ-
गिति, इदं न-पटः पटो नेति च प्रतीतिर्विलक्षणा, सा च विषयमेवमन्तरानुपपन्ना
स्त्वविषयमन्योन्याभावमिदं पृथक्त्वं नाम गुणान्तरमर्थापवति । अन्यथा पट्यापटो
नेत्यपि प्रयुज्येतेति भावः ॥ ३४ ॥

अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ॥

संयोगं निरूपयति—अप्राप्तयोरिति । अप्राप्तयोरभिलितयोर्या प्राप्तिर्मिलनं
सा संयोगः । इमां संपुष्णाविति प्रतीत्यसाधारणकारणं संयोग इत्यर्थः ।

कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेव आयोऽन्यतरकर्मजः ॥ ३५ ॥

तथोभयस्पर्दजन्यो भवेत्संयोगज्ञो परः ॥

तं विमजते—कीर्तित इति । एष संयोगः अन्यतरकर्मज उभयोरैकस्य क-
र्मणा जायते यः स प्रथमः । उभयस्पर्दजन्यः उभयोर्द्वयोः स्पर्देन कर्मणा जा-
यते यः स द्वितीयः । संयोगाजायते यः स संयोगजसंयोगोऽपरस्तृतीयः ॥ ३५ ॥

आयस्तु श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥ ३६ ॥

मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ॥

कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तत्कुम्भयोः ॥ ३७ ॥

तृतीयः स्यात्

क्रमेण तानुदाहरति—आदिम इति । श्येनक्रियया श्येनशैलसंयोगः, आदि-
पदादस्तक्रियया दस्तपुस्तकादिसंयोग आदिमोऽन्यतरकर्मजः । मेषयोर्बुद्धार्थ
परस्परसमिधावनक्रियया यः सन्निपातः संयोगः स द्वितीय उभयकर्मजः । एवं
महयोः सन्निपातोऽपि । कपालतरुयोः कारणाकारणयोः संयोगस्तत्कुम्भयोः कार्या-
कार्ययोः संयोगः स तृतीयः संयोगजसंयोगः स्यात् । एवं दस्तपुस्तकसंयोगा-
त्कायपुस्तकसंयोगोऽप्युदाहर्यः ॥ ३७ ॥

कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ॥

अभिघातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ३८ ॥

शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्

पुनः कर्मजसंयोगं विभजते—कर्मजोऽपीति । अभिघातो दण्डादिना मेर्यादेस्तादनं, नोदनं हस्तादिनाहुलिकादेः क्षेपणम् । आदिमोऽभिघातः, शब्द-हेतुर्दण्डादिना हुन्दुभ्यादौ ताडिते शब्दोत्पत्तिदर्शनाद्, द्वितीयो नोदनाख्यः संयोगः शब्दाहेतुः करादिनाहुलिकादौ श्रिते शब्दोत्पत्त्यनुभवाद् ॥ ३८ ॥

विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ॥

एककर्मोद्भवस्तापो द्वयकर्मोद्भवः परः ॥ ३९ ॥

विभागजस्तृतीयः स्याद्

विभागं निरूपयति—विभागोऽपीति । इमौ विभक्तावपि श्रवणासाधारण-कारणं विभागः । कोऽपि त्रिधा एककर्मोद्भवोऽन्यतरकर्मजः, द्वयकर्मोद्भव उभय-कर्मजः, विभागजो विभागजविभागः । उदाहरणानि प्रागुक्तान्येव । श्येनक्रियया श्येनशैलविभागोऽन्यतरकर्मजः, मेपयोर्मलयोर्षा कर्मभ्यां विभाग उभयकर्मजः, कपालतरुविभागारकुंभतरुविभागो विभागजविभागः ॥ ३९ ॥

तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ॥

हेतुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः ॥ ४० ॥

अन्त्यं विभजते—तृतीय इति । तृतीयो विभागजविभागोऽपि द्विधा द्विप्रकारो भवेत् । एको हेतुमात्रविभागोत्थः कारणमात्रविभागजन्यः । द्वितीयो हेत्वहेतु-विभागजः कारणाकारणविभागजश्चेति, तत्र द्वितीयः कपालतरुविभागारकुंभतरु-विभागो हस्तपुस्तकविभागात्पायपुस्तकविभागः प्रागुक्त एव । प्रथमस्तु यत्र कपाल-कर्मणा कपालद्वयविभागे सति घटारम्भकसंयोगनाशाद्वटनाशे च सति कपाल-स्याकाशादिविभागो जायते स विभागो हेतुमात्रविभागजः कपालाकाशविभागस्य कपालद्वयविभागजन्यत्वात् । नच कपालकर्मणा कपालद्वयविभागवत् कपालाकाश-विभागोऽपि जन्यतामिति बाध्यम् । आरम्भकसंयोगपरिपन्थिविविभागजनकस्य क-र्मणस्वदनारम्भकसंयोगपरिपन्थिविविभागजनकत्वासंभवादन्वयोज्यमात्रं कमलकु-ञ्जलं भज्येतेति ॥ ४० ॥

परत्वमपरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् ॥

दैशिकं कालिकं चेति मूर्त एव तु दैशिकम् ॥ ४१ ॥

परत्वापरत्वे निरूपयति—परत्वमिति । परापरव्यवहारसाधारणकारणे पर-
त्वापरत्वे विभजते—परत्वमिति । दैशिकं दिक्कृतं कालिकं कालकृतम् । दिक्कृत-
योराभवं निर्दिशति—मूर्तं एवेति । मूर्ते परिच्छिन्नपरिमाणत्वेन पदार्थे दैशिकं
परत्वमपरत्वं वर्तते । तत्रापि दूरस्थे परत्वं समीपस्थेऽपरत्वम् ॥ ४१ ॥

परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥

अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादिति रितम् ॥ ४२ ॥

तदेव विवृणोति—परत्वमिति । दिक्कृतं परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतोऽपर-
त्वं च मूर्तसंयोगत्वज्ञानतः स्यात् । अयमर्थः । अत्रावधित्वात् तृतीयापेक्षा
यदपेक्षया यस्मादो बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितः स तदपेक्षया तस्मादपरः, यथा कुक्ष-
क्षेत्रादतिद्वारमपेक्ष्य काराणसी परः । यदपेक्षया च यस्मादोऽल्पतरमूर्तसंयोगान्त-
रितः स तदपेक्षया तस्मादपरः, यथा कुक्षेत्राद्वाराणसीमपेक्ष्य हृदिद्वारमपरमिति ।
दैशिकपरत्वापरत्वयोः स्वाभ्रवपिण्डौ समवायिनौ ॥ ४२ ॥

तयोरसमवायी तु दिवसंयोगस्तदाश्रये ॥

असमवायिनमाह—तयोरिति । तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये दिवसंयो-
गस्तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वोरसमवायी । अपेक्षाबुद्ध्यादि निमित्तम् ॥ ४२ ॥

दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥ ४३ ॥

परत्वमपरत्वं तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः ॥

अत्र त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः ॥ ४४ ॥

अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाद्यस्तेषां निरूपितः ॥

कालकृते परत्वापरत्वे तु अन्यद्वये एव, तत्रापि ज्येष्ठे परत्वं कनिष्ठे अपराभवं,
तदेव विवृणोति—दिवाकरेति । दिवाकरः सूर्यस्तस्य परिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतः
कालिकं परत्वं तदीयाल्पत्वबुद्धितः सूर्यपरिस्पन्दाल्पत्वज्ञानतः कालिकमपरत्वं भ-
वेत् । अयं भावः । अतिसूर्यस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्यस्पन्दोऽपि कः स ज्येष्ठः, यस्य च
स न्यूनः स कनिष्ठः, यथा वैत्रीयसूर्यस्पन्दापेक्षया वैत्रीयसूर्यस्पन्दोऽपि प्रोक्तश्चैत्रा-

न्मैत्रो ज्येष्ठो मैत्रापेक्षयात्मसूर्यस्पर्शन्दकधैत्रः कविष्ठ इति कालिकपरत्वापरत्वयोज्यै-
ष्ठकनिष्ठपिण्डौ समवायिनौ, कालपिण्डयोः संयोगस्त्वसमवायी, अपेक्षाबुद्ध्यादिकं-
निमित्तमिति बोध्यम् । अतएवापेक्षाबुद्धिनाशेन तेषां दैशिककालिकपरत्वादीनां
नाशो निरूपितः ॥ ४३-४४ ॥—

बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः ॥ ४५ ॥

अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते ॥

अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥ ४६ ॥

बुद्धिं निरूपयिष्यन् प्राह्निरूपितं तद्भेदं सारयश्चनिरूपितं च निरूपयितुं
प्रतिजानीते—बुद्धेरिति । बुद्धिं विभजते—अप्रमेति । अप्रमा अयथार्थज्ञानं,
प्रमा च यथार्थज्ञानम् ॥ ४५-४६ ॥

तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ॥

तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥ ४७ ॥

अप्रमां लक्षयति—तच्छून्य इति । तच्छून्ये तदभाववति या तन्मतिः
तत्प्रकारकं ज्ञानं सा अप्रमा स्यात्, यथा रजतरवाभाववति ह्युक्तिशकले रजत-
त्वप्रकारकं ज्ञानमप्रमा । तां विभजते—तत्प्रपञ्च इति । विपर्यासो विपर्ययः
संशयश्च तत्प्रपञ्चोऽप्रमामेव इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शंखादौ पीतवामतिः ॥

मवेन्निश्चयरूपा सा

तत्र विपर्ययं दर्शयति—आद्य इति । देहेष्वात्मत्वज्ञानेषु या निश्चयरूपाऽऽ-
त्मबुद्धिः यद्गीरोऽहं कृशोऽहमित्याद्यात्मत्वप्रकारकं ज्ञानं, निर्णयात्मकं ज्ञानं, या च
शंखादौ पीतत्वाभाववति निश्चयरूपा पीतता मतिर्निर्णयात्मकं ज्ञानं पीतः शंख
इति पीतत्वप्रकारकं ज्ञानं, सा मतिराद्यो विपर्यासो भ्रम उच्यते ॥—

संशयोऽप्य प्रदर्श्यते ॥ ४८ ॥

किंस्विन्नरो वा स्याण्वेत्यादिवुद्धिस्तु संशयः ॥

संशयं लक्षयितुमाह—संशयोऽयेति । किंस्विति निपातो वितर्कः । अयं
पुनरेव दर्शयमानः किं भवोऽथवा स्याण्वेत्याकारिका बुद्धिः संशय इत्यर्थः ॥ ४८ ॥—

तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥ ४९ ॥

स संशयो मतिर्या सादेकत्राभावभावयोः ॥

प्रसंगाद्विज्ञेयसंशयबोलेक्षणमाह—तदभावेति । यथाऽयं पट इति पटत्व-
प्रकारकं तदभावाप्रकारकं ज्ञानं निश्चयः, एकैककलिनन्वर्मिनि भवत्त्वावयोर्दो मति-
विद्वद्भावाभावाप्रकारकं यज्ज्ञानं स संशयः । यथा नरो वा स्थानुर्वैलम्बेनैकलिनन्व-
र्मिनि वृक्षे विद्वद्वत्त्वस्थानुच्चावगाहिनी मतिः संशयः । सन्हातुं नमस्यापि
भावाभावावगाहिलासप्रतिव्याप्तिवारणायैकमेति । यद्ये द्रव्यमित्यादौ तद्वारणाय
विरुद्धेति ॥ ४९ ॥

साधारणादिष्वर्थस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ ५० ॥

संशये बीजमाह—साधारणेति । आदिपदेनासाधारणवर्तमानसंग्रहः । यथा
पुरवस्थाणुभयसाधारणमुच्यते रघु स्यात्पुत्री पुरयो वेति संशयः साधारणवर्त-
न्यः । असाराण्यमंजस्तु यथा—शब्दमात्रवृत्ति शब्दत्वं नित्यानेत्यानदुपग्रम-
वगत्य शब्दो नित्योऽनित्यो वेति संशयः ॥ ५० ॥

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ॥

पितृदूतत्वादिरूपो दोषो नानाविधो यतः ॥ ५१ ॥

अथ प्रसंगात्प्रमाप्रमयोरुपपत्तिरूपोः परस्परविरुद्धयोस्तत्त्वात् हेतुं दाहदाह—
दोष इति । अप्रमोदरसौ दोषः प्रमोदरसौ च गुणः कारणमित्यर्थः । दोषं निरूप-
यति—पिच्छेति । क्वचित्पितृदूतत्वादिप्रमे पितृ, कापि वन्द्यप्रमोदरसौ दूतत्वं
कापि रजतादिप्रमे दूतत्वादिरूपज्ञानादि, रजत्त्वाद्यै मन्दान्यकत्वादिरूपज्ञानाद्यै
मंदूकत्वप्राज्ञानादि । एवं दोषानां नानाविधत्वम् ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ॥

सन्निकर्षो गुणस्तु साद्

अथ प्रमाचतुष्टये प्रमादुक्तानाह—प्रत्यक्षे चिति । विशेषणवतां विशेष्येण
पटत्वादिसत्ता पटदिना समं गृह्य सुप्रतिषेधद्वयवृत्तिदमंकोक्तं प्रत्यक्षे प्रत्यक्ष-
प्रमोदरसौ गुणः, शुचौ रजत्वादिरूपे प्रमाणं साम्येति विशेषणवत्पुष्टम् ॥

प्रत्यक्षत्वे प्रचारप्रकारिणोश्च संबन्धं नास्मादृते भ्रमस्य तदभापयति
तद्वत्तत्त्वस्यापि तद्वति तत्त्वकारकत्वादस्य च निष्कारकत्वादुभयवै-
मर्त्यस्यैः ॥ ५५ ॥

प्रमात्वं न स्वतोऽप्राप्तं संशयानुपपत्तितः ॥ ५६ ॥

प्रत्यक्षयोग्यतो परतत्त्वं प्राह्वयस्यैः । अप्रमाया कृतो परतत्त्वं सर्व-
ज्ञः, इत्यादि कृतो स्वतत्त्वं ज्ञेयिदादुक्तविशेषः—प्रमात्वमिति । प्रमात्वं
प्रत्यक्षत्वं स्वतो न प्राप्तं किंतु परतोऽनुमानादिना, तत्र हेतुः संशया-
दुत्पत्तिः, यदि प्रमात्वं स्वतो ज्ञेयं तदाऽनभ्यासदशायां भ्रमो जलज्ञाने
विज्ञानं न वेति संशयो न स्यात् । अयमर्थः, ज्ञानगतप्रामाण्यस्य स्वतत्त्वं नाम
तत्त्वप्रामाण्यप्रामाण्यं, तदतिरिक्तप्रामाण्यं परतत्त्वं, यथा च सामेयी गुरुमते
ज्ञानं ज्ञानमेव, भ्रममेव तु ज्ञानजन्या ज्ञानता, गुरुमपि त्वत्त्वप्रामाण्यस्य
न हि ज्ञानगतप्रामाण्यं स्वतो ज्ञेयं तदेवं विचार्यम्—अनभ्यासदशोत्पन्नं ज्ञानं ज्ञानं
रसं, अर्थं ज्ञाने ज्ञाते तद्वत्प्रामाण्यस्यापि ज्ञानरवात्ममोक्षार्थं ज्ञानज्ञानं प्रमा न
रसं संशयो न स्यात् । त्रिष्वेतेषु परिज्ञानाभावात्संशयो न स्याद्वदति च संश-
येऽपि ज्ञानगतप्रामाण्यं परतो गृह्यत इत्येवोचितं परपक्षः । तथाहि प्रथमे जलं
ज्ञानं तत्र ज्ञानं ज्ञानं तद्वत्प्रामाण्यं पश्चादनुमितिर्वा इदं मयोत्पन्नं जलज्ञानं प्रमा
तत्त्वप्रामाण्यप्रामाण्यमिति । एवमप्रमात्वात्प्रमात्वं पुरोवर्तिनि तद-
वस्था तेन ज्ञानेन गृहीतुमशक्यत्वात्परतत्त्वं एव गृह्यत इति तु सर्वसंमतम् ॥ ५६ ॥

वाचित्स्थले तर्कः शंकाया निवर्तको भवति । तर्को नाम व्याप्यारोपेण व्यापका-
 रोपः, यथा धूमवति बह्वनुमाने कृते धूमोऽस्तु मास्तु बहिरिति केनचिद्व्यभिचारै
 शंकिते तन्निवारणाय यद्यत्र बहिर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति हेतुं विना कार्यो-
 नुद्दयलक्षणस्तर्कः प्रयुज्यते तत्र बह्वभावो व्याप्यो धूमाभावस्तु व्यापकः । तेन
 तर्केण धूमस्तु दृश्यतेऽनो बहिरप्यस्तीत्यनुमितिप्रतिबंधकव्यभिचारशंकानिवृत्त्या-
 नुमितिदार्ढ्यं भवति । क्वचिदित्युक्त्या क्वचिद्भूयोदर्शनेन कापि सत एव व्यभि-
 चारशंकानिवृत्तिर्भवतीति सूच्यते ॥ ५७ ॥

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ॥

स उपाधिर्भवेत्

अत्रैव प्रसङ्गात्परकीयव्याप्तिप्रदप्रतिबन्धार्थमुपाधिमाह—साध्यस्येति । सा-
 ध्यस्य व्यापकः साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगी, हेतोः साधनसा-
 ध्यापकः साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगी यः स उपाधिः, पूर्वतो
 धूमवान्वहेरित्यत्राद्रेन्धनसंयोग उपाधिः, यत्र धूमस्तत्राद्रेन्धनसंयोग इति साध्य-
 व्यापकता, यत्र बहिस्तत्राद्रेन्धनसंयोग इति तु नायोगोलके तदभावादिति
 साधनाव्यापकता ॥—

तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥ ५८ ॥

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः ॥

हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥ ५९ ॥

उपाधेर्बैविध्यमभिप्रेत्य सर्वसाधारणलक्षणप्रदर्शनायाह—तस्येति । तस्योपा-
 धेरयं वक्ष्यमाणो निष्कर्षो निर्गलितार्थः प्रदर्श्यते । तमेवाह—सर्व इति ।
 येषामुपाधीनां हेतोः साधनस्य एकाश्रये एकस्मिन्नधिकरणे स्वसाध्यव्यभिचा-
 रिता स्वमुपाधिः स्वस्य साध्यस्य च व्यभिचारिता ते सर्वे उपाधयः स्युः । कीदृ-
 शास्ते ? साध्यसमानाधिकरणाः साध्येन समानमधिकरणं येषां ते साध्याधिकरणे
 येषां व्यभिचारो नास्तीत्यर्थः ॥ अत्र सामान्यलक्षणलाभाय यद्वर्मावच्छिन्नत्वं
 साध्ये तद्वर्मावच्छिन्नत्वं साधने च क्रमादिशेषणं देयम् । तथा च यद्वर्माव-
 च्छिन्नसाध्यवन्निष्ठाल्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे सति तद्वर्मावच्छिन्नसाधनवन्निष्ठा-
 ल्यन्ताभावप्रतियोगित्वमुपाधिलमिति लक्षणं पर्यवसन्नम् । तथाहि-उपाधिभि-
 विधः—केवलसाध्यव्यापकः, पक्षवर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः, साधनावच्छिन्न-

अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥

दुःखं लक्षयति—अधर्मेति । अधर्मतो वेदनिषिद्धकर्मजन्यादृष्टो ज्ञान्यं सचेतसां प्राणिमात्रस्य स्वाभाविकद्वेषविषयं दुःखमित्यर्थः ॥—

निर्दुःसत्त्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ॥ ६५ ॥

इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥

इच्छां निरूपयति—निर्दुःखत्व इति । इच्छा कामो राग इति यावत् । सा च द्विधा फलविषयिणी उपायविषयिणी च । तत्रेच्छाविषयफलस्वरूपं तद्गोचरे-
च्छोत्पत्तौ हेतुं च निर्दिशति निर्दुःखत्व इति । निर्दुःखत्वं तु स्वाभाव, सुखं च
फलं पुंस्त्वर्थं, तत्र चेच्छा तज्ज्ञानादेव तयोर्निर्दुःखत्वमुख्योर्ज्ञानादेव जायते
फलविषयकेच्छाजनने फलज्ञानमेव हेतुरित्यर्थः । उपायगोचरेच्छाया हेतुमाह—
इच्छेति । यदि उपाये इष्टोपायत्वधीर्भवति इदं तु स्वाभावस्य सुप्तस्य वा साध-
नमिति ज्ञानं भवति तदा तदुपाये इष्टोपाये इच्छा स्यादुपायेच्छाया मिष्टसाधनता-
ज्ञानं कारणमित्यर्थः ॥ ६५ ॥—

चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् ॥ ६६ ॥

तदेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ॥

बलवद्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात्प्रतिबन्धिका ॥ ६७ ॥

तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते ॥

अपेक्षाविशेषं चिकीर्षा स्वरूपतो हेतुत्वञ्च दर्शयति—चिकीर्षेति । कृति-
साध्यत्वं प्रकारो यत्र सा इच्छा चिकीर्षा । कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा ।
पिप्लसीलस्य पाकं कृत्या साधयितुमिच्छतीत्यर्थः । कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिः
कृतिसाध्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य च ज्ञानं तदेतुः चिकीर्षाहेतुः । चिकीर्षायां
प्रतिबन्धकमाह—बलवदिति । बलवदवयवमात्रं यत् द्विष्टं द्वेषविषयमनिष्टं
तदेतुत्वस्य तत्साधनताया मतिज्ञानं प्रतिबन्धिका चिकीर्षा प्रतिबन्धातीति भावः ।
चिकीर्षाजनने भसान्तरमाह—तदिति । तस्य बलवदनिष्टसाहेतुत्वबुद्धेरजन-

१ यज्ज्ञानं सत्त्ववृत्तिप्रवेप्यते स पुंस्त्वर्थ इति तल्लक्षणात् इतरेच्छानधीनेच्छा-
विषयत्वमिति पत्तिर्निश्चयः ।

पञ्चज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति हेतुत्वं बलवदनिष्टाधनफलज्ञानं चिकीर्षाकारणं
इत्यभिप्रेत इत्यर्थः । तेनेष्टसाधनेऽपि वृथादौ कृतिसाध्यताज्ञानामावाञ्च
चिकीर्षां, कृतिसाध्येऽपि कृपयतनादानिष्टसाधनताज्ञानामावाञ्च चिकीर्षां, गगरत-
मिष्टाधनोक्तने तु बलवदनिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सात्वाच्च चिकीर्षां ।
कृतिसाध्ये इष्टसाधने बलवदनिष्टसाधने च पाकादौ चिकीर्षां मुक्ता । पाकादेरपि
नान्तरीयकदुःखसाधनत्वाद्वदितुमिच्छम् ॥ ६६-६७ ॥—

द्विष्टसाधनतायुद्धिर्भवेद्वैपस्य कारणम् ॥ ६८ ॥

द्वेषं लक्षयति—द्विष्टेति । द्वेषः क्रोधस्तत्र द्विष्टसाधनतायुद्धिर्बलवदनिष्टजन-
कताज्ञानं कारणं, द्वेषोऽपि द्विष्टा दुःखविषयसदुपायविषयः । तत्र दुःखस्य स्वभा-
वत एव द्वेषविषयत्वम्, कपामस्य च बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञाने सति तद्वैपम् ॥ ६८ ॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥

एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तात्त्विकैः परिकीर्तितम् ॥ ६९ ॥

प्रयत्नं निरूपयितुं विभजते—प्रवृत्तिश्चेति । प्रयत्नं कृत्स्नस्य त्रैविध्यं
मित्रकारणं तात्त्विकैः तत्त्वं सात्त्वं तद्देहिमिः ॥ ६९ ॥

चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ॥

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥ ७० ॥

प्रवृत्तिरूपयज्ञे हेतुमाह—चिकीर्षेति । चिकीर्षां कृतिसाध्यत्वज्ञानमिष्टसाधनता-
ज्ञानं कार्यसमव्यामिकारणगोचरप्रत्यक्षं च प्रवृत्तिहेतुमिति भावः । गगरतमिष्टाध-
नज्ञानादौ बलवदनिष्टानुबन्धिगत्वज्ञानेन चिकीर्षाप्रतिबन्धाच्च प्रवृत्तिः । इष्टसाधनेऽपि
वृथादौ कृतिसाध्यताज्ञानामावाञ्च चिकीर्षां, नापि तद्वारिका प्रवृत्तिः । कृपयतनादौ
विष्टसाधनताज्ञानामावाञ्च प्रवृत्तिः । द्विष्टसाधनत्वज्ञानमिष्टसाध्यत्वज्ञानबोत्तदादी-
न्तन्तर्त्वं विशेष्यं देयं, सतो भावियौषधराज्ये बाळस्य न प्रवृत्तिस्तदानीं कृतिसाध्य-
साक्षात्तात्, तस्य च भोजने न प्रवृत्तिस्तदानीं मिष्टसाधनत्वज्ञानम् । एवंमुक्त्वाग-

ज्ञानमवामावाञ्च प्रवृत्तिः । अतः काम्ये स्फूर्तीष्टसाधनताशिल्यमिति तद्वैपम्

प्रायश्चित्तपरेहारेष्टसाधनत्वादमिचारिके च द्वेषमहिंशानिष्ठानुबन्धितज्ञानप्रति-
बन्धात्प्रयागादिमरणे च स्वर्गादीष्टभोगसाधनत्वात्प्रवृत्तिः संजायतीति ॥ ७० ॥

निवृत्तिस्तु भवेद्वेषाद्विष्टसाधनताधियः ॥

निवृत्तिरूपयत्ने हेतुमाह—निवृत्तिरिति । द्विष्टसाधनताधियो घलवदनिष्ठा-
नुबन्धितत्वज्ञानाज्जाताद्वेषादनिष्टसाधनेभ्यो निवृत्तिर्भवति । तथा च बलजन्मभङ्गा-
दिषु वेदेनानिष्टसाधनत्वे ज्ञापिते शास्त्रज्ञानां ततो निवृत्तिर्जायत इत्यर्थः ॥—

यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ॥ ७१ ॥

शरीरे प्राणसंचारे कारणं तत्प्रकीर्तितम् ॥

तृतीयं यत्नमाह—यत्न इति । जीवनस्य योनिः कारणं जीवनहेतुभूतो यत्नः,
स चातीन्द्रियः, तत्र मानमाह—शरीरेति । अधिकश्वासादिरूपप्राणसंचारस्य
धावनादियत्नसाध्यत्वदर्शनेन सहजप्राणसंचारस्यापि यत्नसाध्यत्वमनुमीयते । तत्र
प्रत्यक्षयत्नस्तु नोपलभ्यतेऽतोऽत्र यत्नोऽतीन्द्रियः ॥ ७१ ॥—

अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये भवेत् ॥ ७२ ॥

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥

तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि ॥ ७३ ॥

गुरुत्वं लक्षयति—अतीन्द्रियमिति । प्रत्यक्षतो दृष्टेऽपि घटादौ गुरुत्वा-
नवगमादतीन्द्रियम् । पृथिव्यादिद्वये पृथिवीजलवृत्तिः । अनित्ये घण्टादौ,
नित्ये परमाणौ, तदेव गुरुत्वं पतनाख्ये कर्मण्यसमवायिकारणं स्यात् । द्वितीय-
पतनादौ क्रियाया असमवायित्वारप्रथमे इति बोध्यम् । आद्यपतनासमवायि-
कारणं गुरुत्वमित्यर्थः ॥ ७२—७३ ॥

सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥

सांसिद्धिकं तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ॥ ७४ ॥

परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमिष्यते ॥

नैमित्तिकं बहियोगात्तपनीयघृतादिषु ॥ ७५ ॥

द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥

द्रवत्वं निरूपयति—सांसिद्धिकमिति । आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं

द्रवत्वं, तद्विभाग एकं सांख्यद्विकं द्वितीयं नैमित्तिकम् तच्च पृथिव्याप्तेजोवृत्ति, तत्र विभागः सलिले जले सांख्यद्विकं, स्थितितेजसोः पृथिव्याप्तेजोद्वितीयं नैमित्तिकम् । पुनस्तद्विभजते—परमाणाविति । परमाणुरूपे जले द्रवत्वं नित्यमन्यत्र कार्यरूपे जले सर्वत्र पृथिवीतेजसोश्चानित्यं द्रवत्वमिष्यते । पृथिवीतेजसोर्द्रवत्वं नैमित्तिकमियुक्तं तदुपपादयितुं नैमित्तिकपदस्यार्थमभिपद्यते—नैमित्तिकमिति । षड्वियोगादभिसंयोगाद्यजायते द्रवत्वं तन्नैमित्तिकमित्युच्यते । तच्च तपनीयघृतादिषु सुवर्णरजतादिरूपे तेजसि, घृतजन्यप्रसृत्यु पृथिव्यां च वर्तत इत्यर्थः । स्वन्दने द्रवणे हेतुरसमवायिकारणं, संग्रहे सत्तुकादिचूर्णपिण्डीभावलक्षणे निमित्तकारणं, तत्र तु स्नेहोऽसमवायी ॥ ७४—७५ ॥—

स्नेहो जले स नित्योष्णावनित्योऽवयविन्यसौ ॥ ७६ ॥

तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहनसानुकूलता ॥

स्नेहं लभयति—स्नेह इति । चूर्णादिपिण्डीभावासमवायिकारणं गुणः स्नेहः । स च जले, जलमात्रवृत्तिरित्यर्थः । तद्विभागः, स स्नेहोऽणुरूपे जले नित्यः, वासौ स्नेहोऽवयविनि कार्यरूपे षणुकादिजले त्वनित्यः । ननु स्नेहो जलमात्रवृत्तिरित्युक्तमयुक्तं घृततैलादौ पृथिव्यामपि तदुपलम्भात् । न च तदन्तर्गतजलस्यैव स इति वाच्यं, तथात्वे जलाद्रवोः परस्परं विरोधात्तैलादिना बहुधुपशमप्रसृतादित्याशंक्याह—तैलान्तर इति । तैलमध्ये उपलभ्यमानः स्नेहोऽपि जलीय एव, परं तु तत्प्रकर्षात्स्नेहाधिक्याद्दहनानुकूलता । अपकृतस्नेहस्य सलिलस्याभिघिन्याशकलादुत्कृतस्नेहं तैलादि न दहनप्रतिकूलमिति भावः ॥ ७६ ॥—

संस्कारमेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावेन ॥ ७७ ॥

संस्कारं विभजते—संस्कारमेद इति । संस्कारमिथा वेगः स्थितिस्थापको भावना चेति ॥ ७७ ॥

मूर्तमात्रे तु वेगः सात्कर्मजो वेगजः कश्चित् ॥

तत्र वेगः परिच्छिन्नपरिमाणवद्भव्यमात्रवृत्तिः । स च दिथा कर्मजो वेगजश्च । तत्रायः शरादौ, मोदनजनितकर्मणा तत्र वेगजननात् । द्वितीयस्तु वेगवत्कपालरूपे घटे । तत्र घटवेगं प्रति कपालवेगोऽसमवायी ॥—

स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्वर्षपि ॥ ७८ ॥

अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देऽपि कारणम् ॥

द्वितीयं संस्कारं निरूपयति—स्थितीति । अन्यथाकृतस्य पुनः पूर्वावस्थापादकः स्थितिस्थापकः । स च क्षितौ पृथिवीमात्रवृत्तिः । वृषादेराकृतशाखादौ प्रसारितपटादावृत्तकृतशलाह्लादौ च तथा दर्शनात् । केचिदन्ये वादिनश्चतुर्वृष्यव्यभेजोद्युषु स्थितिस्थापकः संस्कारो वर्तते इत्याहुः । स च स्थितिस्थापकोऽतीन्द्रियश्चक्षुरादिभिरगम्यत्वादानुमानगम्यः । क्वचिदाकृतशाखादौ स्पन्देऽपि कारणं निमित्तं भवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥—

भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ॥ ७९ ॥

उपेक्षानात्मकस्तस्य निधयः कारणं भवेत् ॥

स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ॥ ८० ॥

तृतीयं संस्कारं निरूपयति—भावनाख्य इति । जीववृत्तिः जीवाश्रय ईश्वरीयज्ञानस्य निवृत्तया ध्वंसाभावेन नेशस्य संस्काराधारता । अतीन्द्रियः न सुखादिवन्मानसप्रत्यक्षविषयः किंतु स्मृत्यादिकार्यलिंगगम्यः । तस्य हेतुमाह—उपेक्षेति । संशयस्थले उपेक्षास्थले च स्मृत्यदर्शनादुपेक्षानात्मको निधय इत्युक्तम् । तस्य संस्कारस्य कारणं जनक इत्यर्थः । तस्य कार्यमाह—स्मरणे इति । स्मरणे केवलः, प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियार्थसंनिर्कर्षादिसहकृतश्च समुद्बुद्धः संस्कारो हेतुरुच्यते । पूर्वानुभवस्य नष्टत्वेन विना संस्काररूपमवान्तरव्यापारं स्मृत्याद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ७९—८० ॥

धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिकारणम् ॥

गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः ॥ ८१ ॥

कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्वस्त्वसौ मतः ॥

अदृष्टं निरूपयितुमदृष्टपदार्थमाह—धर्माधर्माविति । उभौ गुणावदृष्टशब्देन संगृहीतावित्यर्थः । तत्र धर्मं दर्शयति—धर्म इति । स्वर्गपदं मुख्यमाश्रोपलक्षकम् । आदिपदेन तत्रांतुर्योचितंसाधनसामग्र्यो प्राप्ता । तस्या अपि धर्मकार्यत्वात् । ननु दर्शादियागवशेनैव स्वर्गादिस्तिष्ठेः कृतं धर्मेण तत्राह—गङ्गेति । आदिपदेनेतरः

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिमवो ध्वनिः ॥

कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ॥ ८४ ॥

सर्वेः शब्दो नमोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नश्च गृह्यते ॥

शब्द निरूपयति—शब्द इति । शब्दो द्विधा, ध्वनिरूपो वर्णरूपश्च । तत्राद्यो मृदङ्गादिजनित शब्दः, कण्ठतात्वादिसंयोगज शब्दो वर्णरूपः । तत्र वर्णानाह—वर्णा इति । ते वर्णा कादयः ककारादयः क्षकारान्ता इत्यर्थः । शब्दस्याधयमभिदधाति—सर्वे इति । सर्वे शब्दो ध्वनिरूपो वर्णरूपश्च प्रथमो मध्योऽन्तिमश्चापि नमोवृत्तिराकाशसमवेत्तः । प्रथमादिशब्दाप्रदे हेतुमाह—श्रोत्रोत्पन्न इति । श्रोत्रस्य शब्दप्राहर्केन्द्रियत्वात्प्रथमादिशब्दानां च तेनासं निर्वर्पादग्रहणम् । अन्यशब्दस्यैव तत्रोत्पन्नस्य तेन सन्निकर्षाद्ग्रहणमिति ॥ ८४ ॥—

वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ॥ ८५ ॥

ननु मृदङ्गादिदेशोत्पन्नस्य शब्दस्य कथं श्रोत्रदेशे समुत्पत्तिरित्याकाङ्क्षाया तत्प्रकारमभिभाषते—वीचीति । यथा जले कपालिकाशर्करादिप्रक्षेपे वायुना क्षोभे च सति वीची जायते ततो बहिर्दिग्बन्धिस्रस्तरस्ततोऽपि बहिरन्यस्तरजो जायते, एव करादिना मृदङ्गादौ ताडिते प्रथमः शब्दो जायते । ततो मृदङ्ग-बहिर्दिग्बन्धिस्रजोऽन्यः शब्दस्ततोऽपि बहिरन्य एव शब्दपरम्परया श्रोत्रेऽन्यः शब्दः समुत्पद्यते ॥ ८५ ॥

कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥

मतान्तरमाह—कदम्बेति । यथा कदम्बमुकुलादृशदिरव्यापीनि दशमुकुला-न्तराणि जायन्ते ततोऽपि तादृशानि मुकुलान्तराणीति तथा मृदङ्गादिदेशोद्भूत-प्रथमशब्दादृशं दिक्षु दश शब्दा जायन्ते तेभ्यश्चान्ये दश तेभ्यश्चान्ये एव, श्रोत्रदेशेऽन्यशब्दो जायते । तत्र प्रथमशब्दे मृदङ्गकरादिसंयोगो निमित्तः, मृदङ्गा-काशसंयोगस्त्वसमवायी, द्वितीयशब्दे तु प्रथमशब्दस्यासमवायित्वं तृतीये द्विती-यस्य, आकाशस्तु सर्वत्र समवायी, विभुविशेषगुणस्य खोत्तरगुणनाशयत्वनियमेन द्वितीयः शब्दः प्रथमस्य नाशकः । एव तृतीयो द्वितीयस्येत्यादि । अन्यस्तूपान्त्यं नाशयन्कतकरेणुवत्सयमपि विलीयते । सुदोषसुदन्थायेनान्योपान्त्ययो पर-स्परविपातकत्वमित्यपरे । एव वर्णरूपशब्देऽपि प्राणस्य कण्ठादिसंयोगो निमित्तः, कण्ठाकाशसंयोगोऽसमवायीत्यायुषम् ॥—

उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ॥ ८६ ॥

ननु शब्दस्य नित्यत्वात्कथमुत्पत्तिविनाशौ निरूप्येते इति नीमासकाशङ्का-
गतइत्यसि—उत्पन्न इति । शब्दानामुत्पादविनाशावनुभवसिद्धौ इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साक्षात्त्वमयलम्बते ॥

तदेवौपधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ॥ ८७ ॥

इति न्यायकारिकावली समाप्ता.

ननु य एव ककारो देवदत्तेनापोचि स एव वज्रदत्तेनापीति प्रतीतेः शब्दस्य
नित्यत्वमवगम्यते तत्कथमनित्यतयोत्पादविनाशत्ववर्णनं वर्णनानिमित्तत आह—
सोऽयमिति । साक्षात्त्वं समानजातीयत्वं सादृश्यमिति यावत् । तथाच सादृश्य-
निबन्धना सा प्रतीतिर्न नित्यत्वं साधयितुं क्षमत इत्यर्थः । तत्रोदाहरणमाह—
तदेवौपधमिति । यदेव चैत्रेणौपधमसेवि मन्त्रेणपि तदेवौपधं ऐम्बत इत्यादौ
यथा भिद्येयौपधे साज्जस्यमात्रात्मकेविनी सादृशप्रतीतिर्दर्शयते तथाजापीति सर्व-
वदातम् ॥ ८७ ॥

नमामि पञ्चालनविश्वनाथपादारविन्दद्वयमादरेण ॥

सिद्धान्तमुक्तावलीकेह येन शुश्रूषिता विश्ववित्प्रसहेतोः ॥ १ ॥

एतस्य कण्ठाभरणस्य नूनं संचारणोद्भूतपदुत्तमकिः ॥

शुक्तावलीं भारयितुं क्षमः स्मरतर्षोऽपि बालस्त्विति मे मनीषा ॥ २ ॥

शुक्तावलीमुक्तिनिर्वायमभ्यासुद्वयं शुशीः शुश्रूषा मवेदम् ॥

अगुंकि कण्ठाभरणं शूरम्यं श्रुतिस्तु कण्ठाभरणं भवेत्तत् ॥ ३ ॥

श्रीगुरुभादपरोरुहयुगलं प्रणमामि गृहीहम् ॥

मरुपया हि शुभर्गाः सर्वे शुलभीमकन्ति नृणाम् ॥ ४ ॥

इति श्रीलघुपुरवासीदिगन्तशालीपद्विजरात्रिविराजमानश्रीकृष्ण-

कौरमिथ्यमुत्तदेवीसहायगुंकिनं कण्ठाभरणं समाप्तम् ।